

Mahabharat-Na Aadharsh-Patro Gujrati

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

॥ श्रीहरिः ॥

विषय-सूचि

विषय	पृष्ठ-क्रमांक
१. भगवान् श्रीकृष्ण	5
२. पितामह भीष्म	21
३. धर्मराज युधिष्ठिर	29
४. वीरश्रेष्ठ अर्जुन	42
५. माता कुन्ती	62
६. देवी द्रौपदी	70
७. पतिव्रता गांधारी	79
८. महात्मा विदुर	85
९. मंत्रीश्रेष्ठ संजय	95
१०. भगवान् वेदव्यास	101

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥

જગન્નિયન્તા દેવાધિદેવ, અખિલ લોકપતિ ભગવાન નારાયણ જ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના રૂપે આ અવનીતલ પર અવતરિત થયા હતા, ભાગવતની માફક મહાભારતમાં પણ આ વાત સ્વીકારવામાં આવેલ છે (જુઓ આદિપર્વ - અધ્યાય ૬૪). ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં અનેક મહર્ષિઓની સાથે દેવર્ષિ નારદ પણ યજ્ઞની શોભા જોવા માટે પધારે છે. બીજા રાજાઓની સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સભામંડપમાં બિરાજિત જોઈ, તેમને ભગવાન નારાયણ ભૂમંડળ પર અવતીર્ણ થયાની વાત યાદ આવી જાય છે (સભાપર્વ ૩૬/૧૨) અને તેઓ મનમાં ને મનમાં પુંડરીકાક્ષ શ્રીહરિનું ચિંતન કરવા લાગે છે. ત્યાર બાદ જ્યારે સભામાં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે પધારેલા મહાનુભાવોમાં સૌથી પહેલી પૂજા કોની કરવામાં આવે ત્યારે કુરુવૃદ્ધ વીર શિરોમણિ મહાત્મા ભીષ્મ કહે છે કે, “હું તો ભૂમંડળભરમાં શ્રીકૃષ્ણને જ પ્રથમ પૂજાને યોગ્ય સમજું છું.” આટલું કહી ભરી સભામાં તેઓ તેમના મહિમાની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે, “વાસુદેવ જ આ ચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયસ્વરૂપ છે અને આ ચરાચર પ્રાણીજગતનું અસ્તિત્વ તેમના થકી જ છે. વાસુદેવ જ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, સનાતન કર્તા અને સમસ્ત પ્રાણીઓના અધિપતિ છે તેથી તેઓ જ

પરમ પૂજનીય છે.^૧ દેવર્ષિ નારદ પણ આ પ્રસ્તાવનું સમર્થન કરે છે, (સભા. ૩૮/૮) એટલું જ નહીં ભીષ્મ પિતામહના આ પ્રસ્તાવને ટેકો આપનાર સહદેવ પર આકાશમાંથી દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે અને આકાશવાણી પણ “સાધુ સાધુ” એમ કહી તે વાતને અનુમોદન આપે છે.^૨

શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓનું વર્ણન મહાભારતમાં સીધેસીધું જોવા નથી મળતું, તેનું કારણ એટલું જ છે કે તે લીલાઓને મહાભારતના મુખ્ય કથાનક સાથે કોઈ સંબંધ નથી; છતાં ‘હરિવંશ પર્વ’ કે જે મહાભારતનો જ એક પરિશિષ્ટ ભાગ છે તેમાં આ ઉણપને પૂરી કરવામાં આવી છે. છતાંયે મહાભારતના જ જુદાં જુદાં પાત્રો દ્વારા પ્રસંગોપાત્ત શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓનો અહીં-તહીં ઉલ્લેખ થયેલ જ છે. ભીષ્મ પિતામહના ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરનાર યેદિરાજ શિશુપાલ કે જે જન્મથી જ શ્રીકૃષ્ણનો વિરોધી હતો અને રુક્મિણી-હરણ પછી તો તે તેમનો કટ્ટર દુશ્મન થઈ ગયો હતો તે બચપણમાં તેમના દ્વારા થયેલ પૂતના, બકાસુર, કેશી, વૃષાસુર અને કંસના ક્રમશઃ થયેલ વધનો, ગાડું (શકટ) ઉથલાવવું તથા ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવવો વગેરે પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરે છે (સભા ૪૧/૪, ૭-૧૧). જોકે ત્યાં તેણે આ બધી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણની નિંદા કરવાના હેતુથી કરેલ છે, છતાં પણ તેણે આ બધી વાતોની સત્યતાનો સ્વીકાર તો કરેલ જ છે. શત્રુ દ્વારા વર્ણન કરવામાં આવેલ આ અલૌકિક ચરિત્રોથી

૧ કૃષ્ણ એવ હિ લોકાનામુત્પત્તિરપિ ચાપ્યયઃ ।

કૃષ્ણસ્ય હિ કૃતે વિશ્વમિદં ભૂતં ચરાચરમ્ ॥

एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।

परश्च सर्व भूतेभ्यस्तस्मात् पूज्यतमो हरिः ॥

(સભા ૩૮ / ૨૩-૨૪)

૨ તતોઽપતત્ પુષ્પવૃષ્ટિઃ સહદેવસ્ય મૂર્ધનિ ।

अदृश्यरूपा वाचाश्चाप्यब्रुवन् साधु साध्विति ॥

(સભા ૩૮/૬-૭)

શ્રીકૃષ્ણની લોકોત્તરતા તો પ્રકટ થાય જ છે; સાથે સાથે જે લોકો ભાગવતના શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતના શ્રીકૃષ્ણથી અલગ માને છે, તેમને પોતાની માન્યતા પર પુનર્વિચાર કરવા માટે પૂરતાં કારણો પૂરાં પાડે છે. અસ્તુ, એ વખતે શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણને તથા તેમની પ્રશંસા કરનાર ભીષ્મ પિતામહને ઘણું જ અણછાજતું સંભળાવ્યું, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ વીરતાભરી ધીરજથી તેના બધા અપરાધોને સહન કરતા રહ્યા. છેલ્લે જ્યારે તેમણે જોયું કે અન્ય સભાસદોના સમજાવવા છતાંયે તે કોઈ રીતે શાંત નથી થતો ત્યારે તેમણે પોતાના સુદર્શન ચક્રનું સ્મરણ કર્યું (સભા ૦ ૪૫/૨૧) અને સૌના દેખતાં જ એ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી તેનું મસ્તક ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. એ સમયે સભામાં ઉપસ્થિત સર્વ લોકોએ જોયું કે શિશુપાલના શરીરમાંથી એક તેજપુંજ નીકળી, જગતવંદ્ય શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી તેમના શરીરમાં પ્રવેશી ગયું.^૧ આ અલૌકિક ઘટનાથી શ્રીકૃષ્ણની ભગવતા તો સિદ્ધ થાય જ છે, સાથે સાથે જે લોકો ત્યાં એકત્રિત થયેલ તે લોકોને એ વાતનું પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળી ગયું કે ભલેને કોઈ ગમે તેવો પાપી કેમ ન હોય, ભગવાનના હાથે માર્યા જવાથી તેની સાયુજ્યમુક્તિ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. આ જ તેમની અનુપમ દયાળુતા છે. તેઓ મારીને પણ જીવનો ઉદ્ધાર જ કરે છે, તો પછી પાંડવોની માફક જે તેમના પર પ્રેમ કરે છે, તેમના હાથે પોતાને વેચી દે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે!

૧ તતશ્ચેદિપતેર્દેહાત્તેજોઽગ્ર્યં દદૃશુર્નૃપાઃ ।

ઉત્પતન્તં મહારાજ ગગનાદિવ ભાસ્કરમ્ ॥

તતઃ કમલપત્રાક્ષં કૃષ્ણં લોકનમસ્કૃતમ્ ।

વવન્દે તત્તદા તેજો વિવેશ ચ નરાધિપ ॥

તદદ્ભુતમમન્યન્ત દૃષ્ટ્વા સર્વે મહીક્ષિતઃ ।

ચદ વિવેશ મહાબાહું તત્તેજઃ પુરુષોત્તમમ્ ॥

(સભા ૦ ૪૫/૨૬-૨૮)

(૨)

દુષ્ટ દુઃશાસન દ્વારા અપમાનિત દ્રૌપદી જે સમયે અસહાય બની શ્રીકૃષ્ણને પોકારે છે, તે સમયે તે તેમને 'ગોપીજનવલ્લભ', 'વ્રજનાથ' આદિ નામોથી યાદ કરે છે.^૧ એ વાતથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે વૃંદાવનના શ્રીકૃષ્ણ અને દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ અલગ અલગ વ્યક્તિ ન હતા. અસ્તુ, દ્રૌપદીનો એ કરુણ આર્તનાદ સાંભળતાં જ કરુણામય કેશવ દ્વારકાથી દોડી આવે છે અને ધર્મરૂપે પોતે જ વસ્ત્રાવતાર ધારણ કરીને દ્રૌપદીની લાજ બચાવે છે (સભા૦ ૬૭/૪૫-૪૯). શું કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય દ્વારા દૂર રહેલ પોતાના ભક્તની આ પ્રકારે અલૌકિક ઢંગથી રક્ષા સંભવિત છે?

(૩)

ધર્માત્મા પાંડવો જુગારમાં પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી વનવાસના કષ્ટો ઉઠાવી રહ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ પણ ત્યાં પધાર્યા હતા. એ વખતે મહાતપસ્વી ચિરંજીવી માર્કણ્ડેય મુનિ તેમની પાસે આવે છે અને વાતવાતમાં તેમને શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા સંભળાવવા લાગે છે. પ્રલયકાળનો પોતાનો અનુભવ વર્ણવી તેઓ કહે છે કે, “અનન્ત જળરાશિની વચ્ચે વટપત્ર પર શયન કરનાર અદ્ભુત શિશુના રૂપમાં મેં જે પરમાત્માના દર્શન કર્યા હતાં, તે આ જ તમારા સ્નેહી શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમના વરદાનના પ્રભાવથી મારી અખંડ સ્મૃતિ જળવાઈ રહી છે અને મેં હજારો વર્ષોનું આયુષ્ય તથા સ્વેચ્છામૃત્યુની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.”^૨

૧ ગોવિન્દ દ્વારકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપીજનપ્રિય।
હે નાથ હે રમાનાથ વ્રજનાથાર્તિનાશન।

(સભા૦ ૬૮/૪૧-૪૨)

૨ યઃ સ દેવો મયા દૃષ્ટઃ પુરા પદ્માયતેક્ષણઃ।
સ એષ પુરુષવ્યાઘ્ર સમ્બન્ધી તે જનાર્દનઃ॥
અસ્યૈવ વરદાનાદ્ધિ સ્મૃતિર્ન પ્રજહાતિ મામ્।
દીર્ઘમાયુશ્ચ કૌન્તેય સ્વચ્છન્દમરણં મમ॥

(વન૦ ૧૮૮/૫૨-૫૩)

એક વાર પાંડવોનું અહિત કરવાની ઈચ્છાથી દુર્યોધને મહાક્રોધી દુર્વાસા મુનિને તેમના દસહજાર શિષ્યો સાથે વનવાસી પાંડવો પાસે અતિથિ તરીકે મોકલ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ભગવાન સૂર્યનારાયણ પાસેથી એક એવું ચમત્કારી અક્ષયપાત્ર મળેલ હતું કે જેમાં પકાવેલ રસોઈમાંથી તેઓ ગમે તેટલા અતિથિઓને ભોજન કરાવી શકે, પરંતુ તે ત્યાં સુધી જ સંભવ હતું કે જ્યાં સુધી દ્રૌપદી ભોજન ન કરી લે. દુર્યોધનના કુચકથી દુર્વાસાજી બરાબર એવા સમયે જ આવી ચડ્યા કે જ્યારે સૌને જમાડીને દ્રૌપદીએ પોતે પણ જમી લીધું હતું. અતિથિવત્સલ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે સમસ્ત મુનિઓને ભોજન માટે નિમંત્રિત કર્યા અને સૌ મુનિઓ સ્નાન તેમજ નિત્ય-કર્મ આદિ કરવા માટે ગંગા કિનારે ગયા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં હજારો બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવા માટે કોઈ સામગ્રી ન હોઈ દ્રૌપદીના મનમાં મોટી ચિંતા થઈ. જેવું તેણે મનોમન પોતાના હિતૈષી અને આત્મીય એવા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું કે તરત જ ભગવાન ત્યાં દોડતા આવી પહોંચ્યા. આવતાં જ તેમણે કહ્યું, “બહેન! મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે, જલદી કંઈક ખાવાનું આપ.” દ્રૌપદીએ તેમને સઘળી વાત કહી સંભળાવી. તે બોલી કે હું હમણાં જ ભોજન કરીને ઊઠી, એ પાત્રમાં હવે કંઈ જ બચ્યું નથી. શ્રીકૃષ્ણે તેની વાતને ટાળતાં કહ્યું, “લાવ તો એ પાત્ર, હું જોઉં તો ખરો!” દ્રૌપદીએ પાત્ર લાવી ભગવાનની સામે ધર્યું. શ્રીકૃષ્ણે જોયું તો તેના કાંઠા પર ભાજનનું એક પાંદડું ચોંટેલું રહી ગયેલ, જે ઉઠાવી ભગવાને પોતાના મોંમાં મૂકતાં કહ્યું કે, “આ ભાજના પાંદડાથી યજ્ઞભોક્તા વિશ્વાત્મા ભગવાન શ્રીહરિ તૃપ્ત થઈ જાઓ.”^૧ પછી તેમણે સહદેવજીને કહ્યું કે, “જાઓ, મુનિમંડળીને ભોજન માટે

બોલાવી લાવો.” સહદેવે ગંગાતટ પર જઈને જોયું તો ત્યાં કોઈ ન હતું. વાત એમ બની કે જે સમયે ભગવાને ભાજનું પાંદડું મોઢામાં મૂકી એ સંકલ્પ કર્યો, એ સમયે સૌ મુનિઓ જળમાં ઊભા રહી અઘમર્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે સૌને એવો અનુભવ થયો કે જાણે તેમનું પેટ ગળા સુધી અન્નથી ભરાયેલું છે. આમ થવાથી એમ વિચારી ગભરાઈ ગયા કે પાંડવોને ત્યાં જે રસોઈ બની હશે તે બધી બગડશે. પાંડવોના ક્રોધના ભયથી તેઓ સૌ ચુપચાપ ભાગી ગયેલા. તેઓ એ જાણતા હતા કે પાંડવો ભગવદ્ભક્ત છે અને અંબરીષને ત્યાં દુર્વાસાજી પર જે વીતી હતી ત્યારથી તેઓને ભગવાનના ભક્તનો ખૂબ ભય લાગતો. ગંગાતટ પર તેઓને ન જોતાં, સહદેવ પાછા ફર્યા. આ રીતે શરણાગતવત્સલ શ્રી હરિએ પોતાના આશ્રિતોની રક્ષા કરી. ધન્ય તેમની ભક્તવત્સલતા! આ પ્રકારનાં ચરિત્રોથી શ્રીકૃષ્ણની ભગવત્તા અને સર્વવ્યાપકતા સ્પષ્ટપણે પ્રકટ થાય છે.

(૪)

સંજય ધૃતરાષ્ટ્રના મંત્રી અને કૃપાપાત્ર હતા. તેઓ કૌરવોના દૂત બનીને ઉપપ્લવ્યમાં પાંડવોની પાસે જાય છે અને ત્યાંથી પાછા ફરી ધૃતરાષ્ટ્રને તેમનો સંદેશ સંભળાવે છે. એ પ્રસંગે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના મહિમાનું વર્ણન કરતા કહે છે, “શ્રીકૃષ્ણ જો ધારે તો સંકલ્પમાત્રથી આ સંપૂર્ણ જગતને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે પણ આખું જગત મળી શ્રીકૃષ્ણને ભસ્મ કરી ન શકે. જ્યાં સત્ય છે, જ્યાં ધર્મ છે, જ્યાં લજ્જા-સંકોચ છે અને જ્યાં સરળતા છે, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં જ વિજય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની યોગશક્તિથી કાળચક્ર, જગતચક્ર અને યુગચક્રને રાત-દિવસ ઘુમાવતા રહે છે. તેઓ જ કાળના, મૃત્યુના અને ચરાચર વિશ્વના સ્વામી છે.”^૧ મહાભારતના

૧. ભસ્મ કુર્યાં જગદિદં મનસૈવ જનાર્દનઃ ।

ન તુ કૃત્સ્નં જગચ્છત્તં ભસ્મ કર્તુ જનાર્દનમ્ ॥

રચયિતા ભગવાન વેદવ્યાસ પણ એ સમયે ત્યાં હાજર હતા. તેઓ પણ સંજયની વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે, “રાજન્! સંજય બિલકુલ સાચું કહે છે. એ માયાને વશમાં રાખનાર, પુરાણપુરુષ, સર્વના અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને જાણે છે. જો તમે એકાગ્ર ચિત્તથી તેની વાત કાને ધરશો તો તે તમને સંસારભયથી મુક્ત કરી દેશે.”^૨

જે સમયે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો તરફથી સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈ કૌરવોની સભામાં જાય છે તે સમયે પરશુરામ, કૃષ્ણ, નારદ વગેરે અનેક મહર્ષિ અને દેવર્ષિ તેમનું દિવ્ય અને નીતિયુક્ત ભાષણ સાંભળવા ત્યાં ઉપસ્થિત થાય છે અને મંત્રમુગ્ધ બની શ્રીકૃષ્ણની દિવ્ય વાણી સાંભળે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો ધર્મમય સંદેશ આપી ચૂકે છે ત્યારે એ મહર્ષિગણ પણ ક્રમશઃ તે પ્રસ્તાવનું અનુમોદન કરતાં દુર્યોધનને સમજાવે છે અને સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા પણ કહી સંભળાવે છે. તેઓ તેને બતાવે છે કે સંપૂર્ણ જગતના સ્રષ્ટા, સર્વના સ્વામી અને સૌના શુભાશુભ કર્મના સાક્ષી ભગવાન નારાયણ જ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પ્રગટ થયેલા છે, પરંતુ દુર્યોધનના માથા પર તો કાળ નાચી રહ્યો હતો, તેથી તેણે મહાત્માઓની એ હિતભરી વાણી પર ધ્યાન આપ્યું નહીં એટલું જ નહીં, ઊલટાનો શ્રીકૃષ્ણ પર ગુસ્સે થઈ તેમને

યતઃ સત્યં યતો ધર્મો યતો હીરાર્જવં યતઃ ।

તતો ભવતિ ગોવિન્દો યતઃ કૃષ્ણાસ્તતો જયઃ ॥

કાલચક્રં જગચ્ચક્રં યુગચક્રં ચ કેશવઃ ।

આત્મયોગેન ભગવાન્ પરિવર્તયતેઽનિશમ્ ॥

કાલસ્ય ચ હિ મૃત્યોશ્ચ જઙ્ગમસ્થાવરસ્ય ચ ।

ઈશતે ભગવાનેકઃ સત્યમેતદ્ બ્રવીમિ તે ॥

(ઉદ્યોગ ૦ ૬૮/૮-૯, ૧૨-૧૩)

૨ જાનાત્યેષ હૃષીકેશં પુરાણં યચ્ચ વૈ પરમ્ ।

શુશ્રૂષમાણમેકાગ્રં મોક્ષ્યતે મહતો ભયાત્ ॥

(ઉદ્યોગ ૦ ૬૮/૧૨)

કેદ કરવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણને તેની એ કપટભરી ચાલનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે સૌની સમક્ષ તેને ફટકારતાં કહ્યું, “અરે દુષ્ટ! તું એમ સમજી રહ્યો છે કે હું એકલો છું અને તેથી જ મારો પરાભવ કરી મને કેદ કરવા માગે છે પરંતુ તને એ ખબર નહીં હોય કે બધા પાંડવો, બધા અંધકો અને બધા વૃષ્ણીઓ અહીં જ છે તથા આદિત્ય, રુદ્ર, વસુ તથા સંપૂર્ણ મહર્ષિઓ પણ અહીં જ છે.” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણ મોટેથી હસ્યા. એ જ વખતે તેમનાં અંગોમાં વીજળી સમાન કાન્તિવાળા બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ દેખાવા લાગ્યા. તે સૌનાં શરીરો અંગૂઠા જેવડાં હતાં અને તેઓ પોતાના દેહમાંથી અગ્નિની ચિનગારીઓ છોડી રહ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણના લલાટમાં બ્રહ્મા, વક્ષઃસ્થલમાં રુદ્ર તથા ભુજાઓમાં ઈન્દ્ર આદિ લોકપાલો બિરાજમાન હતા. એટલું જ નહીં - અગ્નિ, આદિત્ય, સાધ્ય, વસુ, અશ્વિનીકુમાર, મરુદ્ગણ, વિશ્વેદેવો તથા યક્ષો, કિન્નરો, ગંધર્વો આદિ સૌ ત્યાં દેખાઈ રહ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણની જમણી ભુજામાંથી ગાંડીવધારી અર્જુન અને ડાબી ભુજામાંથી હળધર બલરામજી પ્રકટ થઈ ગયા. યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુળ, સહદેવ તથા પ્રદ્યુમ્ન આદિ અંધક તેમજ વૃષ્ણીવંશી યાદવો તેમની પીઠમાંથી પ્રકટ થયા તથા પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિથી સુસજ્જ થઈ શ્રીકૃષ્ણની આગળ ગોઠવાઈ ગયા. શંખ, ચક્ર, ગદા, શક્તિ, શાર્કંગ ધનુષ્ય તેમજ ખડગ આદિ સૌ ચમકતા આયુધો પણ શ્રીકૃષ્ણની ભુજાઓમાં સુશોભિત થઈ ગયા. તેમનાં નેત્રો, નસકોરાં તથા કાનનાં છિદ્રોમાંથી ભીષણ અગ્નિ-જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી તથા રોમરોમમાંથી સૂર્યસમાન તેજસ્વી કિરણો ફૂટવા લાગ્યાં.

શ્રીકૃષ્ણના આવા ભયાનક રૂપને જોઈ ત્યાં હાજર રહેલા સૌ રાજાઓ ભયભીત થઈ કંપવા લાગ્યા અને તેઓએ પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. માત્ર આચાર્ય દ્રોણ, પિતામહ ભીષ્મ, મહાત્મા વિદુર તથા સંજય તેમજ તપોધન ઋષિયો જેમનાતેમ બેસી રહ્યા. તેઓને ભગવાને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી હતી. એ સમયે દેવતાઓ દુંદુભિ વગાડી

આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની વિનંતિથી ભગવાને તેને પણ દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી અને તે પણ એ ચમત્કારી વિગ્રહને જોઈને ચક્રિત થઈ ગયા. થોડી જ વારમાં ભગવાને પોતાના એ દિવ્ય રૂપને સંકેલી લીધું અને તરત જ સભાભવનમાંથી ઊઠીને ચાલી નીકળ્યા. (ઉદ્યોગ ૧૩૧/૧-૨૪) શ્રીકૃષ્ણની ભગવતાનું આનાથી વિશેષ પ્રમાણ બીજું કયું હોઈ શકે?

(૫)

ભીષ્મ પર્વ અંતર્ગત શ્રીમદ્ભગવત્ગીતામાં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા ભારોભાર જોવા મળે છે. ત્યાં તેઓ અર્જુનને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાના શ્રીમુખે કહે છે કે, “હું અજન્મા, અવિનાશી ઈશ્વર છું. સત્પુરુષોની રક્ષા, દુષ્ટોનો વિનાશ તથા ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું સમય સમય પર અવતાર લેતો રહું છું” (૪/૬-૮). એટલું જ નહીં, તેઓ એમ પણ કહે છે કે, “જે મારા જન્મ-કર્મોની દિવ્યતાને તત્ત્વથી જાણી લે છે તે પણ જન્મ-મરણના ચક્કરથી સદાને માટે છૂટી જાય છે” (૪/૯). આ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ આપણી માફક જન્મ-મરણવાળા સાધારણ મનુષ્ય ન હતા. જે પોતે જ વારંવાર જન્મ લે અને મૃત્યુ પામતા હોય, તેના જન્મના રહસ્યને જાણીને કોઈ જન્મ-મરણથી કેવી રીતે છૂટી જાય? ગીતાજીમાં આગળ ઉપર તેઓ કહે છે કે, “સમસ્ત વિશ્વ મારામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મારામાં જ વિલીન થાય છે, મારા સિવાય બીજું કશું પણ છે જ નહીં” (૭/૬-૭). તેઓ અર્જુનને સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે, “હું મારી યોગમાયાથી મારી ભગવતાને છુપાવીને રહું છું, જેથી અજ્ઞાની લોકો મને ઓળખી શકતા નથી; એટલું જ નહીં, અજન્મા અને અવિનાશી એવા મને જન્મનાર અને મરનાર એવો સામાન્ય મનુષ્ય માની લે છે” (૭/૨૫). શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પોતાના દિવ્ય વિગ્રહરૂપે આ પૃથ્વી પર વિચરી રહ્યા હતા, એ સમયે પણ કંસ, જરાસંધ શિશુપાલ, દુર્યોધન વગેરે અનેક એવા પાત્રો મોજુદ હતા કે જેઓ તેમને સામાન્ય મનુષ્ય સમજી તેમની

અવહેલના કરી બેસતા હતા. આવી સ્થિતિમાં આજના લોકો તેમની અનુપસ્થિતિમાં તેમના વિષયમાં અનેક પ્રકારની નાની-મોટી કલ્પનાઓ અથવા કુતર્કો કરે તો વળી તેમાં શું આશ્ચર્ય?

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અતુલનીય મહિમાને પ્રત્યક્ષ કરાવવા માટે અર્જુન પર કૃપા કરી તેને પોતાના વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવે છે. અર્જુને જોયું કે તેમના શરીરમાંથી હજારો સૂર્યોની આભા પ્રકટ થઈ રહી છે (૧૧/૧૨); સમસ્ત દેવતાઓ, ઋષિઓ તેમજ અન્ય ભૂતસમુદાય તેમના શરીરમાં રહેલ છે. (૧૧/૧૫); તેમને અનેક ભુજાઓ, પેટ, મુખ અને નેત્રો છે, તેઓ સર્વ રીતે અનંત છે. તેમનો આદિ, મધ્ય કે અંત જોઈ શકાતો નથી (૧૧/૧૬). અર્જુને એ પણ જોયું કે ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરે કૌરવ પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓ તેમની વિકરાળ દાઢો વચ્ચે પીસાઈ રહ્યા છે (૧૧/૨૭) અને બધાં લોકો તેમના મુખમાં હોમાઈ રહ્યા છે (૧૧/૩૦). શ્રીકૃષ્ણના આવા ભયાનક રૂપને જોઈને અર્જુન ભયભીત થઈ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગે છે અને તેમને મિત્ર માની લઈને અત્યાર સુધી તેમની સાથે જે સમાનતાભર્યો વ્યવહાર કરેલ, તે બદલ ક્ષમા-યાચના માગે છે (૧૧/૪૧-૪૨, ૪૪). અર્જુનને ડરી ગયેલ જોઈ ભગવાન પોતાના એ ભયંકર રૂપને સમેટી લે છે અને ફરી તેની સમક્ષ શ્યામસુંદર રૂપે પ્રકટ થઈ જાય છે (૧૧/૫૧). આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એમ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું હતું કે તેની સામે જે ત્રિભુવન મોહન શ્યામસુંદરના રૂપમાં સદા પ્રકટ રહેતા હતા, જગતરૂપ પણ તેઓ જ બનેલા છે અને તેઓ જ જગતથી પર રહી તેનું સર્જન અને તેનો સંહાર કરતા રહે છે. તેમને આ રીતે યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખવાનું, જોવાનું અને પામવાનું - તેમની ભક્તિથી જ સંભવ છે (૧૧/૫૪). તેથી જ તો ભગવાન અંતે અર્જુનને એ જ ઉપદેશ આપે છે કે, “તું મારું જ ચિંતન કર, મારામાં જ પ્રીતિ રાખ, મારું જ ભજન-પૂજન કર તથા અન્ય સર્વનો આધાર છોડી મારે

જ શરણે આવી જા” (૧૮/૬૫-૬૬).

ભગવદ્ગીતાનો અંતિમ ઉપદેશ આ જ છે. શ્રીકૃષ્ણનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જ છે કે જે ભગવદ્ગીતામાં વ્યક્ત થયેલ છે. તેઓ જગતથી અતીત, કૂટસ્થ આત્માથી પણ શ્રેષ્ઠ પૂર્ણતમ - પુરુષોત્તમ છે (૧૫/૧૮). તેમનું આ સ્વરૂપ અનન્ય ભાવથી તેમને શરણે જવાથી સમજવામાં આવે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ વાસ્તવમાં શું છે તે જાણવા માટે આપણે આપણી બુદ્ધિનું અભિમાન છોડીને તેમનું જ શરણ સ્વીકારવું જોઈએ. તેમના શરણાપન્ન થવાથી અર્જુનની માફક આપણને પણ તેઓ પોતે જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાવી આપશે અને તે વખતે આપણે અર્જુનના સ્વરમાં સ્વર મેળવીને બોલી ઊઠીશું કે, “પ્રભો ! આપની કૃપાથી મારું અજ્ઞાન દૂર થઈ ગયું, આપનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મારા સમજવામાં આવી ગયું, હવે હું સંદેહરહિત થઈ આપ કહેશો તેમ કરીશ” (૧૮/૭૩). ત્યાર પછી આપણા દ્વારા જે કંઈ પણ ચેષ્ટા થશે તે પ્રભુ-પ્રેરિત જ હશે. આપણે સઘળું કરતા રહેવા છતાં કંઈ જ નહીં કરતા હોઈએ. આ જ ગીતાની પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ છે. એવા લોકોને માટે જ ભગવાને કહ્યું છે કે તેઓ સમગ્ર સંસારનો સંહાર કરી નાખે તો પણ કંઈ જ કરતા નથી (૧૮/૧૭). તેઓ તો ભગવાનના હાથના યંત્ર બની જાય છે.

(૬)

કુરુવૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મ પણ ભગવાનના એવા એક યંત્ર જ હતા. અર્જુનનાં બાણોથી મર્માહત થઈ શર-શય્યા પર પડેલા તેઓ ઈચ્છાનુસાર શરીર છોડવા માટે ઉત્તરાયણના સૂર્યની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા બાદ જ્યારે યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો, ત્યારે એક દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બધા પાંડવોને સાથે લઈ ભીષ્મજી દ્વારા સૌને ધર્મનો ઉપદેશ સંભળાવવા માટે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ગયા.

શ્રીકૃષ્ણને પધારેલા જોઈ ભીષ્મ હર્ષથી ગદ્ગદ થઈ ગયા અને

અત્યંત પ્રેમપૂર્વક તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પણ ભીષ્મની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને પાંડવોને જ્ઞાનોપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, “શરીરનો ત્યાગ કરી આપની આ લોકની વિદાયની સાથે જ સઘળું જ્ઞાન પણ અહીંથી વિદાય થઈ જશે.”^૧

ભીષ્મે કહ્યું, “પ્રભો ! મારું મન તો બાણોની પીડાથી ખિન્ન થઈ રહ્યું છે, અંગ-અંગમાં વેદના થઈ રહી છે તથા પ્રતિભાશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. મારાં મર્મસ્થાનોમાં જાણે આગ લાગી રહી છે, મારી વાણી પણ અટકતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં હું ઉપદેશ કેવી રીતે આપી શકું? મને તો દિશાઓનું ભાન પણ નથી રહ્યું. હું તો માત્ર આપની શક્તિથી જ જીવી રહ્યો છું. માટે નાથ! મને ક્ષમા કરો અને આપ પોતે જ પાંડવોને ઉપદેશ આપવાની કૃપા કરો, કારણ કે સઘળાં શાસ્ત્રોનું ઉદ્ગમસ્થાન તો આપ જ છો. આપની સામે બોલતા તો બૃહસ્પતિ પણ સંકોચ પામે તો પછી બીજાની તો શું વિસાત! જેમ ગુરુની ઉપસ્થિતિમાં શિષ્ય કોઈને ઉપદેશ ન આપી શકે, એ જ રીતે આપની ઉપસ્થિતિમાં મારા જેવો મનુષ્ય કેવી રીતે ઉપદેશ આપી શકે?” (શાન્તિ ૦ ૩/૧૩). આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને વરદાન આપ્યું કે, “હવે તમને ગ્લાનિ નહીં થાય, નહીં મૂર્ચ્છા થાય, ન દાહ થશે, ન પીડા કે નહીં ભૂખ-તરસ સતાવે. તમને મારી કૃપાથી સઘળું જ્ઞાન આપોઆપ સ્મરણમાં આવવા લાગશે અને તમારી બુદ્ધિ નિરંતર સત્ત્વગુણમાં સ્થિર રહેશે.” એ વખતે વ્યાસ આદિ અનેક મહર્ષિ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત હતા. સૌએ વેદમંત્રો અને સ્તોત્રો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.^૨

બીજે દિવસે ભીષ્મજીએ પોતાના ઉપદેશનો આરંભ કર્યો.

૧ અમું ચ લોકં ત્વયિ ભીષ્મ યાતે । જ્ઞાનાનિ નદ્દક્ષ્યન્ત્યખિલેન વીર ॥

(શાન્તિ ૦ ૫૧/૧૭)

૨ તતસ્તે વ્યાસસહિતાઃ સર્વ એવ મહર્ષયઃ ।

ઋગ્યજુઃસામસહિતૈર્વચોભિઃ કૃષ્ણમાર્ચયન્ ॥

ભગવાનની કૃપાથી તેમનો દાહ, મોહ, થાક, ગ્લાનિ અને પીડા બધું એકીસાથે નષ્ટ થઈ ગયું.^૩ તેમની વાણી અને મનમાં બળ આવી ગયું. પછી તો તેમણે વર્ણાશ્રમધર્મ, રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ, મોક્ષધર્મ, શ્રાદ્ધધર્મ, દાનધર્મ, સ્ત્રીધર્મ આદિ અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયો પર સતત ઘણા દિવસો સુધી ઉપદેશ આપ્યો. અંતે જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરાયણમાં આવી ગયો, ત્યારે મહાત્મા ભીષ્મે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સામે જ યોગધારણાથી શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને દિવ્યલોકમાં ચાલ્યા ગયા. તે સમયે દેવતાઓએ દુંદુભિઓ વગાડ્યાં અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. પાંડવોએ વિધિવત્ તેમના ઔર્ધ્વદેહિક સંસ્કાર કર્યા.

(૭)

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરની ગાદી પર પ્રતિષ્ઠિત કરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા પાછા ફરે છે. રસ્તામાં તેમને મહાતેજસ્વી ઉત્તંક ઋષિ મળ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી કૌરવોના વિનાશની વાત સાંભળી ઋષિને અત્યંત ક્રોધ આવ્યો. તેમણે કહ્યું, “શ્રીકૃષ્ણ! કૌરવો તમારા સંબંધી અને પ્રિય હતા. તમારામાં શક્તિ હોવા છતાં તમે તેઓની રક્ષા ન કરી, તેઓને પ્રયત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરતા અટકાવ્યા નહીં, તેથી હું તમને શાપ આપીશ.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “કોઈ પણ પુરુષ તપના બળથી મારો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ નથી, તેથી આપના ક્રોધને સંભાળો. હું જાણું છું કે આપ તપસ્વી અને ગુરુભક્ત છો, તેથી હું આપના તપનો નાશ થાય તેવું નથી ઇચ્છતો.” ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે દયાપૂર્વક તેમને કહ્યું કે, “સમસ્ત ભૂતોને રચનાર તથા સંહારનાર હું જ છું. જ્યારે જ્યારે યુગપરિવર્તન થાય છે, ત્યારે ત્યારે

તતઃ સર્વાર્તિવં દિવ્યં પુષ્પવર્ષં નભસ્તલાત્ ।

પપાત યત્ર વાર્ષ્ણેયઃ સગાઙ્ગેયઃ સપાણ્ડવઃ ॥

(શાન્તિ ૦ ૫૨/૨૨-૨૩)

૩ દાહો મોહઃ શ્રમશ્ચૈવ ક્લમો ગ્લાનિસ્તથા રુજા ।

તવ પ્રસાદાદ્ વાર્ષ્ણેય સદ્યઃ પ્રતિગતાનિ મે ॥

(૫૪/૧૭)

હું પ્રજાના હિતની કામનાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જન્મ ધારણ કરી ધર્મની સ્થાપના કરું છું. હું જ્યારે જે યોનિમાં પ્રકટ થાઉં છું ત્યારે હું તે યોનિને અનુકૂળ જ વ્યવહાર કરું છું. આ વખતે હું મનુષ્યરૂપે અવતરિત થયો છું, તેથી મનુષ્ય જેવો વ્યવહાર કરું છું. મેં એક સામાન્ય માણસની જેમ દીનતાપૂર્વક કૌરવોને સુલેહ સ્થાપવા પ્રાર્થના કરી તથા ભય પણ બતાવ્યો, છતાં તે લોકોએ મોહવશ મારી વાત કાન પર ન ધરી, તેથી જ તેઓ સૌ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે, પરંતુ યુદ્ધમાં મરવાને કારણે તે સૌએ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે.” (આશ્વમેધિક પર્વ ૫૪/૧૫-૨૧) ત્યાર બાદ ઉત્તંક ઋષિની વિનંતિથી ભગવાને તેમને પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને પછી દ્વારકા તરફ રવાના થયા.

(૮)

ઉત્તંક ઋષિની જેમ જ એક વાર શ્રીકૃષ્ણને ગાંધારીના ક્રોધનો શિકાર પણ બનવું પડ્યું હતું. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા બાદ પોતાના મૃત સ્વજનોના અગ્નિસંસ્કાર કરવા તથા જલાંજલિ આપવા માટે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવો તેમજ ગાંધારી, કુન્તી, દ્રૌપદી આદિ કુરુવંશની સમસ્ત સ્ત્રીઓને સાથે લઈ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ગયા હતા. ત્યાં તે લોકોએ જોયું કે પુત્ર, ભાઈ, પિતા, પતિયોની લાશો જમીન પર પડી હતી અને માંસાહારી પશુ-પંખીઓ તેમના માંસને પીંખી પીંખીને ખાઈ રહ્યા હતા. આ ભયાનક દૃશ્યને જોઈ કુરુવંશની સઘળી સ્ત્રીઓ પછડાટ ખાઈ ભૂમિ પર પડીને આર્તનાદ કરવા લાગી. પતિપરાયણ ગાંધારી પણ શોકના વેગને રોકી ન શકવાને કારણે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગઈ. થોડીવાર પછી જ્યારે તે ભાનમાં આવી ત્યારે તેણીએ શ્રીકૃષ્ણની સામે રોષભરી નજરે જોયું અને કહેવા લાગી, “શ્રીકૃષ્ણ! જો તમે ધાર્યું હોત તો આ ભયંકર નર-સંહારને અટકાવી શક્યા હોત. પરંતુ સામર્થ્ય હોવા છતાં તમે તેને અટકાવેલ નથી, તેથી મેં પતિની સેવા કરીને જે તપનો સંચય કરેલ છે તેના બળ પર હું તમને શાપ આપું છું કે મણજે રીતે કૌરવોના નાશની તમે ઉપેક્ષા કરી છે, એ જ રીતે તમે પોતાના જ સંબંધીઓના નાશના

કારણ બનીને તેમના નાશને જોવા પામશો, આજથી છત્રીસમા વર્ષે તમારા બધા મંત્રીઓ અને પુત્રોનો નાશ થઈ જશે અને તમે પોતે પણ વનમાં ભટકતા એક સાધારણ નિમિત્તથી અનાથની જેમ માર્યા જશો; લોકોને એ વાતની ખબર પણ નહીં પડે.”

શ્રીકૃષ્ણ ધારત તો ગાંધારીના આ શાપને પણ વ્યર્થ કરી શકત, પરંતુ તેઓને યાદવોનો વિનાશ અભીષ્ટ હતો. મહાભારતના યુદ્ધથી તેમના અવતારનો ઉદ્દેશ્ય — ભૂભાર-હરણની અધિકાંશ પૂર્તિ તો થઈ ગઈ હતી; યાદવોનો સંહાર કરાવીને તેમને આ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરવી હતી, પરંતુ કોઈની તાકાત ન હતી કે તેમની છત્રછાયામાં રહેલ યાદવોનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે. તેથી ગાંધારીના શાપને નિમિત્ત બનાવી પરસ્પર યુદ્ધ દ્વારા જ પોતાના બાંધવોનો નાશ કરાવવાનું તેમણે ઉચિત માન્યું અને તેથી જ તો ગાંધારીના અસાધારણ પતિવ્રત બળનો આદર કરી તેના શાપને સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. (સ્ત્રી૦ ૨૫/૪૮-૫૦) અને સમય આવ્યે સમગ્ર યાદવકુળને અંદરોઅંદર લડાવી-ઝઘડાવીને યાદવકુળનો અંત લાવી દીધો.

(૯)

પોતાના અવતારનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જવાથી ભગવાને પરમ ધામમાં પધારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ગાંધારીના શાપને ચરિતાર્થ કરવા માટે તેઓ ઈન્દ્રિય, મન અને વાણીને સંપૂર્ણપણે રોકીને સમાધિમાં સ્થિત થઈ ગયા.^૧ તે જ વખતે તેમની જ પ્રેરણાથી જરા નામનો એક વ્યાધ શિકારની શોધમાં એ તરફ આવી ચડ્યો. તેણે ભૂલથી હરણ સમજી સમાધિદશામાં નિશ્ચેષ્ટ બિરાજેલા શ્રીકૃષ્ણના પગના તળિયામાં બાણનો પ્રહાર કર્યો. પાસે આવીને જોતા પોતાની ભૂલનો ખ્યાલ આવ્યો, ત્યારે તેણે ભયભીત થઈ શ્રીકૃષ્ણના બંને ચરણ પકડી લીધા. શ્રીકૃષ્ણે તેને આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાના અતુલિત તેજથી પૃથ્વી તેમજ આકાશને દેદીપ્યમાન કરતા પોતાના દિવ્યધામમાં સીધાવી ગયા.

૧ સ સંનિરુદ્ધેન્દ્રિયવાઙ્મનાસ્તુ । શિષ્યે મહાયોગમુપેત્ય કૃષ્ણઃ ॥

(મૌસલ. ૪/૨૧)

એ સમયે ઈન્દ્ર, અશ્વિનીકુમારો, રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, વિશ્વદેવો, મુનિઓ, સિદ્ધો અને અપ્સરાઓ સહિત મુખ્ય મુખ્ય ગંધર્વો એ બધા જ તેમનું સ્વાગત કરવા માટે આવ્યા (મૌસલ ૪/૨૨-૨૬). આ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના લોકપાવન જગમંગલ ચરિત્રોથી ભક્તોને આનંદિત કરીને તથા દુષ્ટોના સંહારને બહાને તેમનો ઉદ્ધાર કરીને પોતાની દિવ્ય અવતાર-લીલા સમાપ્ત કરી.

આ તરફ જ્યારે પાંડવોએ યાદવોના વિનાશની તથા શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ ગમનની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓને અત્યંત દુઃખ થયું. તેઓએ પણ પોતાના પૌત્ર - અભિમન્યુકુમાર પરીક્ષિતને રાજગાદી પર બેસાડી તથા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર યુયુત્સુને તેની દેખભાળ માટે નિયુક્ત કરી હિમાલય તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. હિમાલયને ઓળંગીને તેઓ મેરુ પર્વત તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. રસ્તામાં વચ્ચે જ ક્રમશઃ દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુલ, અર્જુન તથા ભીમસેન આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જવાને કારણે ઢળી પડ્યા. એકલા ધર્મરાજ એક કૂતરાને લઈને આગળ વધ્યા અને સદેહે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે દેવનદી ગંગા (મન્દાકિની)માં સ્નાન કર્યું અને ત્યાં જ પોતાના મનુષ્યશરીરનો ત્યાગ કરીને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું. એ જ દિવ્ય શરીરથી તેઓ ભગવાનના પરમધામમાં ગયા. ત્યાં તેમણે બ્રહ્મરૂપ (ચિન્મય શરીર) ધારણ કરેલા શ્રીકૃષ્ણને જોયા. ચક્ર આદિ તેમના આયુધો દિવ્ય પુરુષોનાં શરીર ધારણ કરીને તેમની સેવા કરી રહ્યા હતા. તેજસ્વી અને વીર અર્જુન પણ તેમની સેવામાં હાજર હતા.

આ જ છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને આ જ છે તેમના શરણાગત થઈ તેમના ચરણોમાં નિશ્ચલ પ્રીતિ કરવાનું સુમધુર ફળ. શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય છે. તેઓ આજ પણ તેમના ભક્તોને દર્શન આપી તેમની સાથે કીડા કરી તેમને આનંદ આપે છે. આપણે પણ ઈચ્છીએ તો તેમના અભય ચરણોનું શરણ સ્વીકારી સદાને માટે અભય થઈ શકીએ.

બોલો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જય!!!

પિતામહ ભીષ્મ

મહાત્મા ભીષ્મ પ્રસિદ્ધ કુરુવંશી મહારાજા શાન્તનુના પુત્ર હતા. તેઓ ગંગાદેવીથી ઉત્પન્ન થયા હતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠના શાપથી વસુ નામના દેવતાઓમાંના 'ઘૌ' નામના નવમા વસુ જ ભીષ્મના રૂપે અવતરિત થયા હતા. તેમણે કુમારાવસ્થામાં જ વેદોનું અધ્યયન તથા અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમણે પોતાનાં બાણોના પ્રભાવથી એક વાર ગંગાના પ્રવાહને પણ રોકી દીધો હતો. તેમને લોકો બચપણમાં દેવવ્રત કહેતા.

એક દિવસ રાજર્ષિ શાન્તનુ વનમાં વિચરી રહ્યા હતા. તેમની દૃષ્ટિ એક સુંદરી પર પડી. તે કૈવર્ત રાજની કન્યા - સત્યવતી હતી. રાજા તેના પર આસક્ત થઈ ગયા અને તેમને તેની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. સત્યવતી હતી તો એક રાજકન્યા, પણ તે કૈવર્તરાજને ત્યાં ઊછરી હતી. તેના પાલકપિતા કૈવર્તરાજે મહારાજા શાન્તનુ સામે તેના વિવાહ માટે એવી શરત રજૂ કરી કે તેના ગર્ભથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે જ રાજ્યનો અધિકારી બને. રાજાએ તે શરત મંજૂર ન રાખી, પરંતુ તેઓ એ કન્યાને ભૂલી પણ ન શક્યા. તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. દેવવ્રતને જ્યારે પિતાના ઉદાસીપણાનું કારણ જાણવા મળ્યું, તો તેઓ પોતે જ કૈવર્તરાજ પાસે ગયા અને તેમણે પોતાના પિતાની ખુશી માટે તેની કન્યાની માગણી કરી. તેમણે તેની શરત સ્વીકારીને સૌની સમક્ષ એ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “આના ગર્ભથી જે પુત્ર થશે, તે જ અમારો રાજા

થશે.” પરંતુ કૈવર્તરાજને આટલા માત્રથી સંતોષ ન થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે દેવવ્રતનું વચન તો ક્યારેય અન્યથા નહીં થાય, પરંતુ તેનો પુત્ર તો રાજ્યનો અધિકારી થઈ શકે છે. બુદ્ધિમાન દેવવ્રત તેનો અભિપ્રાય જાણી ગયા. તેમણે એ જ સમયે એ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “હું આજીવન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીશ.” કુમાર દેવવ્રતની આ ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા સાંભળી દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ત્યારથી લોકો તેમને ‘ભીષ્મ’ નામે ઓળખવા લાગ્યા. ભીષ્મે સત્યવતીને સાથે લઈ જઈને પોતાના પિતાને સોંપી. પુત્રનું આ દુષ્કર કાર્ય સાંભળી રાજા શાન્તનુ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને ઈચ્છામૃત્યુનું વરદાન આપ્યું. આ રીતે ભીષ્મે પોતાના જીવનના પ્રારંભમાં જ પિતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે જગત સમક્ષ અલૌકિક ત્યાગનો આદર્શ સ્થાપિત કર્યો. જે રાજ્ય માટે તેમની બે પેઢી બાદ તેમના જ પુત્રો-પૌત્રો વચ્ચે તેમની જ હાજરીમાં ભીષ્મ સંહારકારી યુદ્ધ થયું, એ જ રાજ્યને તેમણે રમતમાત્રમાં પોતાના પિતાની એક ક્ષુલ્લક ઈચ્છા ઉપર ન્યોચ્છાવર કરી દીધું. જે કામિની અને કાંચન માટે વિશ્વના ઇતિહાસમાં ન જાણે કેટલીયે વાર ખૂન-ખરાબા થયા છે અને રાજ્યનાં રાજ્યો ધ્વસ્ત થઈ ગયાં છે, તેનો સદાને માટે એક ઘાસના તણખલાની માફક ત્યાગ કરી તેમણે એક વિરક્ત મહાત્મા જેવું આચરણ કરી બતાવ્યું. ધન્ય છે તેમની પિતૃભક્તિને!

સત્યવતીના ગર્ભથી મહારાજા શાન્તનુને બે પુત્રો થયા. મોટાનું નામ હતું ચિત્રાંગદ અને નાનાનું નામ હતું વિચિત્રવીર્ય. હજુ તો ચિત્રાંગદ યુવાન થયો ન હતો ત્યાં જ રાજા શાન્તનુએ આ લોકમાંથી વિદાય લીધી. ચિત્રાંગદ રાજા થયો, પણ તે ટૂંક સમયમાં જ ગંધર્વો સાથેના એક યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. વિચિત્રવીર્ય તો હજુ બાળક જ હતો, તેથી તે ભીષ્મજીની દેખરેખ નીચે રાજ્ય-શાસન કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસો પસાર થતાં ભીષ્મને તેના વિવાહની ચિંતા થઈ. તે જ દિવસોમાં

કાશી નરેશની ત્રણ કન્યાઓનો સ્વયંવર યોજાયેલ હતો. ભીષ્મ એકલા જ રથ પર સવાર થઈ કાશી પહોંચ્યા. તેઓએ પોતાના ભાઈ માટે એ કન્યાઓનું બળપૂર્વક હરણ કરી, રથમાં બેસાડી અને હસ્તિનાપુર તરફ રથ દોડાવી મૂક્યો. સ્વયંવરમાં આવેલા બધા જ રાજાઓ સાથે મળી તેમની પાછળ દોડ્યા અને સૌ તેમના પર તૂટી પડ્યા, પરંતુ ભીષ્મ સામે તેઓનું કંઈ જ ન ચાલ્યું. એકલા ભીષ્મે તે સૌને પરાજિત કરી દીધા અને કન્યાઓને લાવી વિચિત્રવીર્યને સોંપી દીધી. એ વખતે તેમના અદ્ભુત પરાક્રમ અને અસ્ત્ર-કૌશલ્યનો જગતને પહેલી વાર પરિચય થયો.

ભીષ્મ કાશીરાજની જે ત્રણ કન્યાઓને હરણ કરીને લાવ્યા હતા તેમાંની સૌથી મોટી કન્યા અમ્બા મનોમન રાજા શાલ્વને વરી ચૂકી હતી. ભીષ્મને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેમણે અમ્બાને ત્યાંથી વિદાય કરી અને બાકીની બે કન્યાઓના લગ્ન વિચિત્રવીર્ય સાથે કરાવી આપ્યાં. પરંતુ લગ્ન પછી થોડાં જ વર્ષમાં વિચિત્રવીર્ય ક્ષય રોગનો ભોગ બન્યો અને આ સંસારમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેને કોઈ સંતાન ન હતું જેથી કુરુવંશના ઉચ્છેદની નોબત આવી પડી. ભીષ્મ જો ઈચ્છત તો તેઓ સહેલાઈથી રાજ્ય પર અધિકાર કરી શક્યા હોત. પ્રજા પણ તેમને ચાહતી હતી. વંશ રક્ષા કરવા માટે લગ્ન કરી લેવામાં પણ હવે તેમની સામે કોઈ અડચણ ન હતી, પરંતુ મોટામાં મોટું પ્રલોભન અને આવશ્યકતા પણ ભીષ્મને પોતાના વચનથી ડગાવી ન શકી. સત્યવતીના પિતા પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો પુનરુચ્ચાર કરતા તેમણે એક વખત કહ્યું હતું કે, “હું ત્રિલોકીનું રાજ્ય, બ્રહ્માનું પદ અને તે બંનેથી અધિક એવા મોક્ષનો પણ પરિત્યાગ કરી શકું છું, પણ સત્યનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. કદાચ પાંચેય ભૂતો પોતપોતાના ગુણોને છોડી શકે, ચન્દ્રમા પોતાની શીતળતાનો ત્યાગ કરે, અધિક તો શું સ્વયં ધર્મરાજ પોતાના ધર્મને છોડી શકે, પરંતુ હું મારી સત્યપ્રતિજ્ઞા

છોડવાનો વિચાર પણ ન કરી શકું.” પ્રતિજ્ઞાપાલન હો તો આવું હો.

આ બાજુ શાલ્વે અમ્બાનો સ્વીકાર ન કર્યો. તે ન અહીંની રહી ન ત્યાંની. શરમની મારી તે પિતાને ઘરે પણ ન જઈ શકી. પોતાની આ દુર્દશાનું કારણ ભીષ્મને જ જાણીને તે તેમને મનોમન ધિક્કારવા લાગી અને તેનો બદલો લેવાનો ઉપાય વિચારવા લાગી. પોતાના નાનાશ્રી રાજર્ષિ હોત્રવાહનની સલાહથી તે જમદગ્નિનંદન પરશુરામને શરણે ગઈ અને તેમને પોતાના દુઃખનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ભીષ્મે પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખી હતી. તેમણે ભીષ્મને કુરુક્ષેત્રમાં બોલાવી કહ્યું, “આ કન્યાનો બળપૂર્વક સ્પર્શ કરીને તમે તેને દૂષિત કરી છે, તેથી શાલ્વે પણ તેનો સ્વીકાર નથી કર્યો. હવે તો તમારે જ તેની સાથે લગ્ન કરવાં પડશે.” ભીષ્મે પરશુરામજીની આ વાત સ્વીકારી નહીં. તેમણે કહ્યું, “આ કન્યાએ જ મને કહ્યું હતું કે, ‘હું શાલ્વની બની ચૂકી છું. એ સ્થિતિમાં હું તેને કેવી રીતે રાખી શકું?’” જેનો પરપુરુષ ઉપર પ્રેમ છે, તેને કોઈ ધાર્મિક પુરુષ કેવી રીતે રાખી શકે?” ભીષ્મના ઉત્તરથી પરશુરામજી ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયા અને બોલ્યા, “ભીષ્મ! તમે જાણતા નહીં હો કે મેં એકવીસ વાર પૃથ્વી ક્ષત્રિય હીન કરી છે.” ભીષ્મે કહ્યું, “ગુરુજી! એ વખતે આ પૃથ્વી પર ભીષ્મનો જન્મ થયો ન હતો.” આ સાંભળી પરશુરામજીએ તેમને યુદ્ધ માટે લલકાર્યા. ભીષ્મે તેમના પડકારને સ્વીકારી લીધો. અને પછી તો ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ છેડાઈ પડ્યું. સતત ત્રેવીસ દિવસ સુધી બંને અજેય યોદ્ધાઓ લડતા રહ્યા, પરંતુ કોઈએ હાર માની નહીં. અંતે દેવતાઓ અને મુનિઓએ વચ્ચે પડી યુદ્ધ અટકાવ્યું. આ રીતે ભીષ્મે પરશુરામજીની આજ્ઞા પણ ન માનીને પોતાના સત્યની રક્ષા કરી અને પોતાના અદ્ભુત પરાક્રમથી પરશુરામ જેવા અદ્વિતીય ધનુર્ધારીના પણ છક્કા છોડાવી દીધા. સત્યપ્રતિજ્ઞા અને વીરતાની હદ થઈ ગઈ.

મહાભારત યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ યોદ્ધા ભીષ્મ જ હતા

તેથી પ્રથમ સેનાપતિ બનવાનું ગૌરવ તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. પાંડવો અને કૌરવો બન્નેના પિતામહ હોવાના કારણે તેઓ બંને પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા તથા બંનેનું સમાન રીતે હિત ચાહતા હતા. તેમ છતાં તેમને પાંડવો પ્રત્યે વિશેષ સહાનુભૂતિ હતી અને તેઓ હૃદયપૂર્વક ઈચ્છતા હતા કે વિજય પાંડવોનો જ થાય. આ રીતે અંદરથી પાંડવોના પક્ષપાતી હોવા છતાં યુદ્ધમાં પાંડવો સામે પૂરા જોમથી લડ્યા અને પ્રાણપર્યંત જીતવાની ચેષ્ટા કરી. યુદ્ધના અઢાર દિવસોમાં એકલા ભીષ્મે જ દસ દિવસ સુધી કૌરવોનું સેનાપતિત્વ કર્યું અને તે દરમિયાન પાંડવપક્ષની ઘણી સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો. વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ યુદ્ધમાં તેમણે એવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનની રક્ષા કરવા માટે પોતાની શસ્ત્ર નહીં ઉઠાવવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને ભીષ્મનો સામનો કરવા ઊભા રહેવું પડ્યું. અર્જુનની તાકાત ક્ષીણ થતી જોઈ એક વાર તો તેઓ ચક્ર લઈ ભીષ્મની સામે ધસી ગયેલા અને બીજી વાર ચાબુક લઈ ભીષ્મને લલકાર્યા હતા. આ રીતે ભગવાને પોતાના એક ભક્તના પ્રાણોની રક્ષા કરીને, એક બીજા ભક્તનું ગૌરવ વધારી પોતાની ઊભયમુખી ભક્તવત્સલતાનો પરિચય આપ્યો, અંતે જ્યારે પાંડવોએ જોયું કે જ્યાં સુધી ભીષ્મદાદા છે ત્યાં સુધી કૌરવો પર વિજય મેળવવો અશક્ય છે, ત્યારે તેમણે ખુદ પિતામહને જ તેમના મૃત્યુનો ઉપાય પૂછ્યો અને તેમણે કૃપાપૂર્વક તે ઉપાય બતાવી પણ દીધો. તેમણે કહ્યું કે, “દ્રુપદકુમાર શિખંડી સ્ત્રીરૂપે જન્મ્યો હતો, તેથી જોકે અત્યારે તે પુરુષરૂપમાં બદલાઈ ગયો છે, છતાં મારી દૃષ્ટિએ તો તે સ્ત્રી જ છે. આ સ્થિતિમાં હું તેના પર શસ્ત્ર ઉઠાવી ન શકું. તે જો મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તો હું શસ્ત્ર નહીં ચલાવું. એ વખતે અર્જુન મને મારી શકે છે.” આનાથી મોટું ક્ષત્રિયધર્મના પાલનનું અને વીરતાનું ઉદાહરણ બીજું કયું હોઈ શકે?

જે સમયે યુદ્ધમાં બરાબર ઘવાઈને ભીષ્મ ધરાશાયી થયા ત્યારે તેમના રોમ-રોમ બાણોથી વિંધાયેલા હતા. તે બાણો પર જ તેઓ

સૂઈ ગયા, ધરતી સાથે તેમના શરીરનો સ્પર્શ થતો ન હતો. એ વખતે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો, જે સમય દેહત્યાગ માટે ઉપયુક્ત ન સમજી તેઓ અયન-પરિવર્તનની રાહ જોતા બાણશય્યા પર પડ્યા રહ્યા, કારણ કે પિતાના વરદાનથી મૃત્યુ પણ તેમને આધીન હતું. ભીષ્મજીના પડતાં જ તે દિવસનું યુદ્ધ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. કૌરવો અને પાંડવો સૌ વીર ભીષ્મજીને ઘેરીને તેમની આજુબાજુ ઊભા રહી ગયા. ભીષ્મજીનું આખું શરીર બાણો પર તોળાયેલું હતું, માત્ર તેમનું મસ્તક નીચે લટકી રહ્યું હતું; એ માટે તેમણે કોઈ ટેકાની માગણી કરી. લોકોએ ઉત્તમમાં ઉત્તમ તકિયાઓ લાવીને હાજર કર્યા, પરંતુ તેમને એ પસંદ ન પડ્યા. પછી તેમણે અર્જુનને કહ્યું, “બેટા! તું ક્ષત્રિય ધર્મને જાણે છે. તું જ મારે માટે ઉચિત તકિયાની વ્યવસ્થા કર.” અર્જુન એ વીર શિરોમણિના અભિપ્રાયને સમજી ગયા. વીરના સંકેતને વીર જ પારખે. તેણે એક બાણ મારી ભીષ્મજીના મસ્તકને ઊંચું કરી આપ્યું, અને એ બાણના આધારે તેમનું મસ્તક ટકી ગયું. આ તરફ દુર્યોધને દાદાજીના શરીરમાંથી બાણો ખેંચી કાઢવા માટે કુશળ ચિકિત્સકોને બોલાવ્યા પણ દાદાજીએ તે સૌને આદરપૂર્વક પાછા વાળ્યા. આવી વીર સ્થિતિને પામ્યા પછી તેમણે ચિકિત્સા સ્વીકારવામાં પોતાનું અપમાન ગણ્યું. સૌ લોકો તેમની અસાધારણ ધર્મનિષ્ઠા અને અપ્રતિમ સાહસ જોઈ દંગ રહી ગયા. એ વખતે પણ યુદ્ધ અટકાવવા માટે અને બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવી શાંતિ સ્થાપવા માટે તેમણે પૂરતા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેમાં તેઓ સફળ ન થયા. વિધિનું વિધાન એવું જ હતું, તેને કોણ ટાળી શકે?

બાણોની અસહ્ય પીડાથી ભીષ્મજીનું ગળું સુકાઈ રહ્યું હતું. તેમના આખા શરીરમાં બળતરા થઈ રહી હતી. તેમણે પીવા માટે પાણી માગ્યું. લોકોએ સુવર્ણની ઝારીમાં ભરીને શીતલ અને સુગંધિત જળ તેમની સામે ધર્યું, પણ ભીષ્મજીએ એ પાછું વાળ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “પહેલાં ભોગવેલા માનવીય ભોગોને હવે હું સ્વીકારી ન શકું; કારણ કે અત્યારે

હું શરશય્યા પર પડ્યો છું.” પછી તેમણે અર્જુનને બોલાવીને કહ્યું, “બેટા! તું જ મને વિધિવત્ જળ પિવડાવી શકીશ.” અર્જુને, “જેવી આજ્ઞા, દાદાજી!” એમ કહી પોતાના ભાથામાંથી એક ચમકતું બાણ કાઢ્યું અને તેને પર્જન્યાસ્ત્રથી અભિમંત્રિત કરી, ભીષ્મજીની બાજુની ધરતીમાં માર્યું. તરત સહુના દેખતાં જ પૃથ્વીમાંથી દિવ્યજળની ધારા ફૂટી નીકળી અને તે બરાબર ભીષ્મજીના મોંમાં જ પડવા લાગી. અમૃત સમાન એ જળનું પાન કરી દાદાજી તૃપ્ત થઈ ગયા અને અર્જુનની તથા તેના કર્મની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. એ જ વખતે ભીષ્મજીએ અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી દીધો અને પછી તેઓ જેટલા દિવસ જીવિત રહ્યા, બાણોની મર્માન્તક પીડાની સાથે સાથે ભૂખ-તરસની અસહ્ય વેદના પણ સહન કરતા રહ્યા. આ રીતે તેમણે વીરતાની સાથે સાથે ધૈર્ય અને સહનશીલતાની પરાકાષ્ટા પણ બતાવી આપી.

મહાત્મા ભીષ્મ આદર્શ પિતૃભક્ત, આદર્શ સત્યપ્રતિજ્ઞ તેમજ આદર્શ વીર જ નહીં, શાસ્ત્રોના મહાન જ્ઞાતા, ધર્મ અને ઈશ્વરતત્ત્વના જાણકાર અને મહાન ઈશ્વરભક્ત પણ હતા. તેમના અગાધ જ્ઞાનની સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રશંસા કરેલી અને ત્યાં સુધી કહેલ કે, “આપના આ લોકમાંથી ચાલ્યા જવાથી સમગ્ર જ્ઞાન લુપ્ત થઈ જશે, સંસારમાં જે સંદેહગ્રસ્ત વિષય છે, તેનું સમાધાન કરનાર આપ સિવાય અન્ય કોઈ છે નહીં” વગેરે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણા અને શક્તિથી સતત કેટલાંયે દિવસો સુધી તેમણે યુધિષ્ઠિરને વર્ણાશ્રમધર્મ, રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ, મોક્ષધર્મ, શ્રાદ્ધધર્મ, દાનધર્મ, સ્ત્રીધર્મ આદિ અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયો પર ઉપદેશ આપ્યો; જે મહાભારતના શાંતિપર્વ તથા અનુશાસનપર્વમાં સંગૃહીત છે. સાક્ષાત્ ધર્મના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા અને ધર્મની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ એવા મહારાજ યુધિષ્ઠિરની ધર્મવિષયક શંકાઓનું નિવારણ કરવું એ માત્ર ભીષ્મજીનું જ કામ હતું. તેમનો એ ઉપદેશ સાંભળવા એ વખતે ત્યાં વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓ પણ ઉપસ્થિત હતા.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્ય અને પ્રભાવનું જેટલું જ્ઞાન ભીષ્મને હતું તેટલું એ સમયે બહુ ઓછાને હતું. ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધનને તેમણે કેટલીયે વાર શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા કહી સંભળાવેલ. રાજસૂય યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા માટે શ્રીકૃષ્ણને જ સર્વોત્તમ પાત્ર સિદ્ધ કરતાં તેમણે ભરી સભામાં શ્રીકૃષ્ણના મહિમાનું ગાન કરેલ અને તેમણે સાક્ષાત્ ઈશ્વર તરીકે ઓળખાવેલ. યુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બચાવવા ચક્ર લઈ દોડ્યા હતા ત્યારે તેમણે તેમના હાથે મરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજી શસ્ત્રો દ્વારા જ તેમની પૂજા કરવા માટે જ આવાહન આપ્યું હતું. તેમણે યુધિષ્ઠિરને ભગવાનના એક હજાર નામ ધરાવતા 'વિષ્ણુ સહસ્રનામ'થી પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર કહી સંભળાવેલ જેમાં તેમની ભગવદ્ભક્તિ તથા ભગવત્તત્ત્વનું જ્ઞાન છલોછલ જોવા મળે છે. આજે પણ અનેક ભગવદ્ભક્તો એ સ્તોત્રનો નિત્યપ્રતિ પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને આદર સહિત પાઠ કરે છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રોની જેમ જ 'વિષ્ણુસહસ્રનામ' પર પણ વિસ્તૃત ભાષ્ય લખેલ છે. તેમની ભક્તિનું જ એ ફળ હતું કે સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અંત સમયે તેમને દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યા. આ રીતે ભક્તિ, જ્ઞાન, સદાચાર એમ ગમે તે દિશાએથી આપણે ભીષ્મના જીવન પર નજર નાખીએ છીએ તો તે તે દિશામાં આપણે તેમને એક ઉત્તમ આદર્શ તરીકે જોઈ શકીએ છીએ. ભીષ્મની કોટિના મહાપુરુષો સંસારના ઇતિહાસમાં ગડ્યા-ગાંઠ્યા મળી આવે છે. જોકે ભીષ્મજી અપુત્ર વિદાય થયા છતાંયે સઘળા ત્રૈવર્ણિક હિન્દુઓ આજે પણ પોતાના પિતૃઓનું તર્પણ કરતી વખતે તેમને પણ જલાંજલિ આપે છે. આ પ્રકારનું ગૌરવ ભારતના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઈને મળેલ નથી. તેથી જ તા પ્રત્યેક ભારતવાસી આજે પણ તેમને 'પિતામહ'ના આદરણીય નામથી ઓળખે છે. ભીષ્મની અપુત્રતા મોટા મોટા પુત્રવાનોને માટે પણ ઈર્ષ્યાની વસ્તુ છે.

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર

મહારાજ યુધિષ્ઠિર પણ પિતામહ ભીષ્મની જેમ જ અત્યંત ઉચ્ચકોટિના મહાપુરુષ હતા. તેઓ સાક્ષાત્ ધર્મના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા અને સાક્ષાત્ ધર્મના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હતા, તેથી જ તો લોકો તેમને ‘ધર્મરાજ’ના નામે ઓળખે છે. તેમનામાં ધૈર્ય, સ્થિરતા, સહિષ્ણુતા, નમ્રતા, દયાળુતા અને અવિચલ પ્રેમ આદિ અનેક લોકોત્તર ગુણો હતા. તેઓ પોતાના શીલ, સદાચાર તથા વિચારશીલતાના કારણે બચપણથી જ અત્યંત લોકપ્રિય બની ગયા હતા. જ્યારે તેઓ ઘણા નાના હતા તે જ વખતે તેમના પિતા મહાત્મા પાંડુનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયેલ. તે વખતથી જ તેઓ પોતાના મોટાબાપા ધૃતરાષ્ટ્રને જ પોતાના પિતાતુલ્ય સમજી તેમનો અત્યંત આદર કરતા અને તેમની કોઈ પણ આજ્ઞા ઉઠાપતા નહીં, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના કુટિલ સ્વભાવને કારણે તેમના ગુણોની પ્રશંસા સાંભળી, મનમાં ને મનમાં તેમની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર દુર્યોધન એમ ઈચ્છતો હતો કે કોઈ પણ રીતે પાંડવો હસ્તિનાપુરથી દૂર ક્યાંય જતા રહે; તો તેઓની ગેરહાજરીમાં તેઓના વારસાગત અધિકારને છીનવીને પોતે રાજા બની જાય. તેણે પોતાના આંધળા અને પ્રજારહિત પિતાને આડુઅવળું સમજાવી આ બાબતમાં મનાવી લીધા. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને મેળો જોવા જવાના બહાને ‘વારણાવત’ મોકલવાની દરખાસ્ત મૂકી. પાંડવોએ એ વાતને તેમની આજ્ઞા માની સ્વીકારી લીધી, કોઈ વિરોધ કર્યો નહીં; અને પાંચેય ભાઈઓ પોતાની માતા કુંતી સાથે યુપચાપ ‘વારણાવત’ જતા રહ્યા. ત્યાં તેમને જીવતા

સળગાવી દેવા માટે દુર્યોધને એક લાક્ષાગૃહ તૈયાર કરાવેલ. એમાં જ તેમને રહેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. વિદુરજીની મદદથી તેઓ ત્યાંની એ ભયંકર આગમાંથી જીવ બચાવી ભાગ્યા અને જંગલનો આશ્રય લીધો. પાછળથી કૌરવોએ તે સૌને મરી ગયેલા સમજી હસ્તિનાપુરની ગાદી પર અધિકાર કરી લીધો.

કેટલાક દિવસો પછી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં જ્યારે પાંડવોનું રહસ્ય ખુલ્યું અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને ખબર પડી કે પાંડવો હજુ જીવે છે, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરજીને મોકલી પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી લીધા અને પોતાના પુત્રો સાથેનો તેમનો વિરોધ શાંત પડે તે માટે અડધું રાજ્ય લઈ ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. યુધિષ્ઠિરે તેમની આ આજ્ઞા પણ સ્વીકારી લીધી અને પોતાના ભાઈઓ સાથે ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાની એક અલગ રાજધાની વસાવી, જેનું નામ ઈન્દ્રપ્રસ્થ રાખવામાં આવ્યું. ત્યાં તેમણે એક રાજસૂય યજ્ઞ પણ કર્યો, જેમાં મોટા મોટા રાજાઓએ આવીને તેમને અતિ કિંમતી ભેટો આપી અને યુધિષ્ઠિરનો પોતાના સમ્રાટ તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોએ તેમને ત્યાં પણ શાંતિથી રહેવા ન દીધા. તેમનો ત્યાંનો વૈભવ જોઈ દુર્યોધન ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો. તેણે એક વિશાળ સભાભવન તૈયાર કરાવી, પાંડવોને જુગાર માટે આમંત્રણ મોકલ્યું. જુગારને ખરાબ સમજતા હોવા છતાંયે તેને ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા સમજી યુધિષ્ઠિરે તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી લીધો અને ત્યાં દુર્યોધનના મામા શકુનિની કપટભરી રમતથી પોતાનું સર્વસ્વ હારી ગયા; ત્યાં સુધી કે ભરી સભામાં રાજરાણી દ્રૌપદીની લાજ લૂંટવાનો પ્રયાસ કરી અત્યંત માનહાનિ કેરવામાં આવી. તેમ છતાંયે યુધિષ્ઠિરનો ધૃતરાષ્ટ્ર તરફનો ભાવ જેમનો તેમ રહ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તેમનું બધું ધન અને રાજ્ય પાછું આપ્યું અને તેમને ઈન્દ્રપ્રસ્થ પાછા મોકલી આપ્યા, પરંતુ દુર્યોધનથી એ સહન થઈ શક્યું નહીં. તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી-પટાવીને પાંડવોને ફરી દૂત મોકલી હસ્તિનાપુર તેડાવવાની અને વનવાસની શરત પર

જુગાર રમવાની દરખાસ્ત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જ મુકાવી. જુગારનાં દુષ્પરિણામને યુધિષ્ઠિર એક વખત જોઈ ચૂક્યા હતા પણ પોતાના પિતાતુલ્ય ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાને તેઓ ટાળી ન શક્યા. આ વખતે પણ યુધિષ્ઠિર જ હાર્યા અને પરિણામે તેમને સઘળું છોડી, પોતાના ભાઈઓ તથા રાજરાણી દ્રૌપદી સાથે બાર વર્ષ સુધી વનવાસ અને તેરમા વર્ષના અજ્ઞાતવાસ માટે જવું પડ્યું. પિતાના આજ્ઞાપાલનરૂપ ધર્મના નિર્વાહ માટે તેમણે આ બધું ચુપચાપ સહન કરી લીધું. ધન્ય છે પિતૃભક્તિ.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર ખૂબ જ ધર્મભીરુ તથા સહનશીલ હતા. તેઓ બીજી બધી હાનિ સહન કરી શકતા હતા, પણ ધર્મની હાનિ તેમનાથી સહન થઈ શકતી ન હતી. તેઓ જ્યારે પહેલી વખત જુગારમાં પોતાના ચારેય ભાઈઓ, પોતાની જાત તથા દ્રૌપદીને પણ હારી ગયા અને કૌરવો ભરી સભામાં દ્રૌપદીનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા તે વખતે ધર્મપાશથી બંધાયેલા હોવાને કારણે તેઓ કંઈ જ ન બોલ્યા અને બધું મૂંગે મોંએ સહન કરી લીધું. કોઈ સામાન્ય માણસ પણ પોતાની નજર સામે પત્નીની આ પ્રકારે થતી દુર્દશા સહન ન કરી શકે. તેમના ભયથી ભીમ તથા અર્જુન વગેરે ભાઈઓ પણ કંઈ જ ન બોલ્યા અને સમસમીને બેસી રહ્યા. તેઓ ધારત તો બળપૂર્વક એ અમાનુષી અત્યાચારને અટકાવી શકે એટલા સમર્થ હતા - પરંતુ તેઓ એમ સમજીને ચૂપ રહ્યા કે ધર્મરાજ સ્વેચ્છાપૂર્વક દ્રૌપદીને દાવ પર લગાવીને હારી ગયા છે. તેમના દેખતા જો કોઈ દ્રૌપદીની સામે આંખ ઊંચી કરીને જુએ તો પણ તેને જીવતા રહેવું ભારે પડી જાય, એવા બલિષ્ઠ અને તેજસ્વી પાંડવોએ પોતાની નજર સામે જ દ્રૌપદીની એ દુર્દશા કશો જ પ્રતિકાર કર્યા વિના સહી લીધી. યુધિષ્ઠિર એ પણ જાણતા હતા કે શકુનિએ તેમને કપટપૂર્વક જીત્યા છે. છતાં તેમણે પોતાના તરફથી ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું ઉચિત ન સમજ્યું. તેમણે આ બધું સહન કરીને પણ સત્ય અને ધર્મની રક્ષા કરી. ધર્મપ્રેમ અને સહનશીલતાનું આનાથી મોટું ઉદાહરણ જગતના ઇતિહાસમાં જવલ્લેજ જોવા મળશે.

જ્યારે પાંડવો બીજી વાર પણ જુગારમાં હારી ગયા અને વનમાં જવા લાગ્યા ત્યારે હસ્તિનાપુરની પ્રજાને ખૂબ જ દુઃખ થયું. સૌ પ્રજાજનો કૌરવોની નિંદા કરવા લાગ્યા અને મોટી સંખ્યામાં નગરવાસીઓ પોતાના ઘરબાર છોડીને તેમની સાથે જવા માટે પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એ વખતે યુધિષ્ઠિરે કૌરવો વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો અને સૌને પ્રયત્નપૂર્વક સમજાવીને પાછા વાળ્યા. છતાંયે વણા બ્રાહ્મણો જબરદસ્તીપૂર્વક તેમની પાછળ ચાલ્યા. એ વખતે ધર્મરાજને એ ચિંતા થઈ કે આટલા બધા બ્રાહ્મણો મારી સાથે આવી રહ્યા છે, તેમના ભોજનની શું વ્યવસ્થા થશે? તેમને પોતાના કષ્ટની કોઈ ચિંતા ન હતી, પણ તેઓ બીજાનું કષ્ટ જોઈ શક્તા ન હતા. અંતે તેમણે ભગવાન સૂર્યનારાયણની આરાધના કરીને એક એવું દિવ્ય પાત્ર પ્રાપ્ત કર્યું કે જેમાં પકાવેલું અન્ન અક્ષય થઈ જતું. એ પાત્રના પ્રભાવે જ જંગલમાં રહીને પણ તેઓ સૌ બ્રાહ્મણ અતિથિઓને જમાડીને પછી જ પોતે ભોજન કરતા. વનવાસના કષ્ટ સહન કરતા કરતાયે તેમણે આતિથ્ય ધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન કરી બતાવ્યું. મહારાજા યુધિષ્ઠિરના આ ધર્મપ્રેમથી જ આકર્ષિત થઈને મોટા મોટા અનેક મહર્ષિઓ તેમના વનવાસના સમય દરમિયાન તેમની પાસે આવતા રહેતા અને યજ્ઞ આદિ અનેક પ્રકારના અનુષ્ઠાનો કરતા રહેતા.

મહારાજા યુધિષ્ઠિર અજાતશત્રુ તરીકે ઓળખાતા. હકીકતમાં તેમને કોઈ પણ સાથે વેર ન હતું. શત્રુ પ્રત્યે પણ તેમને સદા સદ્ભાવ જ રહેતો. તેમની દૃષ્ટિએ તો શત્રુ પણ સેવા અને સહાનુભૂતિને પાત્ર હતા. અપકાર કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ જ તો સંતોનું સૌથી મોટું લક્ષણ છે.

उमा संत कइ इहइ बड़ाई।

मंद करत जो करइ भलाई॥

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીની આ ઉક્તિ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના જીવનમાં બરાબર ચરિતાર્થ થતી હતી. એક સમયની વાત છે - પાંડવો

જ્યારે દ્વૈતવનમાં હતા, એ વખતે ઘોષયાત્રાના બહાને રાજા દુર્યોધન પોતાના મંત્રીઓ, ભાઈઓ, રાણીવાસની સ્ત્રીઓ તથા અત્યંત મોટી સેનાને સાથે લઈ વનવાસી પાંડવોને પોતાના વૈભવના પ્રદર્શનથી દુઃખી કરવાના પાપી ઉદ્દેશથી તે વનમાં પહોંચ્યો, ત્યાં જલકીડાના વિચારથી સરોવરના તટે પહોંચ્યો કે જ્યાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર કુટીર બનાવીને રહેતા હતા. એ સરોવરને ગંધર્વોએ પ્રથમથી જ ઘેરી રાખ્યું હતું. દુર્યોધનને તેઓનો સામનો કરવો પડ્યો. બંને વચ્ચે ખૂબ જ ભયાનક અને રોમાંચકારક યુદ્ધ છેડાઈ ગયું, જેમાં વિજય ગંધર્વોનો થયો. તેમણે રાણીઓ સહિત દુર્યોધનને કેદ પકડી લીધો. જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે તરત જ પોતાના ભાઈઓને આજ્ઞા કરી કે, “તમે સૌ સાથે મળી, બળપૂર્વક દુર્યોધનને છોડાવી લાવો. ભલે તે આપણો દુશ્મન રહ્યો, પણ અત્યારે તે આપત્તિમાં છે. આ વખતે તો તેના અપરાધોને ભૂલીને તેને મદદ કરવી એ જ આપણો ધર્મ છે. શત્રુ છે તો શું થયું, અંતે છે તો આપણા ભાઈઓ જ ને? આપણે હોઈએ અને તેમની દુર્દશા થાય એ આપણાથી કેમ સાંખી શકાય?” બસ, પછી તો કહેવું જ શું? અર્જુને પોતાની બાણવર્ષાથી ગંધર્વોના છક્કા છોડાવી દીધા. અને દુર્યોધનને ભાઈઓ અને રાણીઓ સહિત એમની ચુંગાલમાંથી છોડાવ્યો. દુર્યોધનની મેલી મુરદ જોઈને ઈન્દ્રે જ તેને બાંધીને લાવવા માટે ગંધર્વોને મોકલ્યા હતા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરના વિશાળ હૃદયને જોઈને સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ધન્ય છે તેમની અજાતશત્રુતા!

એક સમયની વાત છે. દ્રૌપદીને આશ્રમમાં એકલી છોડીને પાંડવો વનમાં ગયા હતા. પાછળથી દુર્યોધનનો બનેવી સિંધુરાજ જયદ્રથ ત્યાં આવી ચડ્યો. દ્રૌપદીના અનુપમ રૂપલાવણ્યને જોઈ તેનું મન બગડ્યું. તેણે દ્રૌપદી સમક્ષ પોતાનો પાપભર્યો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો, પરંતુ દ્રૌપદીએ તેને તિરસ્કારપૂર્વક નકાર્યો. આથી તેણે દ્રૌપદીને ખેંચીને જબરદસ્તીપૂર્વક પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી અને રથ દોડાવી મૂક્યો. પાછળથી પાંડવોને

જ્યારે જયદ્રથની આ શેતાનિયતની ખબર પડી, ત્યારે તરત તેઓએ તેનો પીછો કર્યો અને થોડી જ વારમાં તેને પકડી પાડ્યો. પાંડવોએ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તેની સેનાને હતી ન હતી કરી નાખી. પાપી જયદ્રથે ભયભીત થઈ દ્રૌપદીને રથમાંથી નીચે ઉતારી મૂકી અને પોતે જીવ બચાવવા ભાગ્યો. ભીમસેને તેનો પીછો કરી તરત પકડી લીધો અને ધર્મરાજ સમક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો. ધર્મરાજે તેને પોતાનો સંબંધી જાણી દયાપૂર્વક જવા દીધો અને આ રીતે પોતાની અદ્ભુત દયાળુતા અને ક્ષમાશીલતાનો પરિચય આપ્યો.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર પ્રકાંડ વિદ્વાન, નીતિજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ તો હતા જ; તેમનામાં સમતા પણ અદ્ભુત હતી. એક સમયની વાત છે. જે વનમાં તેઓ રહેતા હતા, ત્યાં એક વાર એક બ્રાહ્મણે પોતાના અરણિના મંથન કાષ્ઠને એક વૃક્ષની ડાળી પર રાખેલું, ત્યાં એક હરણ આવી ચડ્યું અને તે ડાળી સાથે પોતાનું શીંગડું ખંજવાળવા લાગ્યું. એમ કરતાં પેલા બ્રાહ્મણનું અરણિકાષ્ઠ હરણના શીંગડામાં ભરાઈ ગયું અને હરણ તે લઈને ભાગ્યું. મંથન-કાષ્ઠના અભાવે બ્રાહ્મણને પોતાના અગ્નિહોત્ર કાર્યમાં વિઘ્ન આવી પડ્યું. તેણે પાંડવો પાસે આવીને તેનું મંથનકાષ્ઠ પાછું મેળવી આપવા વિનંતી કરી. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના ચારેય ભાઈઓ સહિત પેલા હરણ પાછળ દોડ્યા, પરંતુ હરણ તો જોતજોતામાં ઘણું જ દૂર જતું રહ્યું. પાંડવો દોડીને અત્યંત થાકી ગયા હતા, તેમને તરસ પણ ખૂબ લાગી હતી. ધર્મરાજની આજ્ઞાથી નકુળ પાણીની શોધ માટે ગયો. થોડે દૂર તેણે એક જળાશય જોયું, તેની પાસે જઈ જેવો તે જળ પીવા જાય છે કે તરત તેને આકાશમાંથી એક ગેબી અવાજ સંભળાયો, “પહેલાં મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપ, પછી જ પાણી પીજે.” પરંતુ નકુળને અત્યંત તરસ લાગી હતી, તેથી તેણે એ આકાશવાણીની પરવા ન કરી. પરિણામે પાણી પીતાં જ તે નિર્જીવ થઈ જમીન પર ઢળી પડ્યો. પછી ધર્મરાજે ક્રમશઃ સહદેવ, અર્જુન તથા ભીમસેનને મોકલ્યા, પરંતુ એ લોકોની પણ એ જ દશા થઈ. અંતે ધર્મરાજ પોતે.

એ સરોવરને કિનારે પહોંચ્યા. તેમણે પણ એ જ અવાજ સાંભળ્યો અને પોતાના ભાઈઓને નિશ્ચેષ્ટ થઈ જમીન પર પડેલા જોયા. એટલામાં તો તેમણે એક વિશાળકાય યક્ષને પોતાની સામે ઊભેલો જોયો. તે યક્ષે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, “મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા વિના પાણી પીવાને કારણે તમારા ભાઈઓની આ દશા થઈ છે. જો તમે પણ અનધિકૃત ચેષ્ટા કરશો તો તમારી પણ આ જ દશા થશે.” યુધિષ્ઠિર તેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા તૈયાર થઈ ગયા. યક્ષે તેમને જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તે બધાના યોગ્ય ઉત્તર આપી તેમણે યક્ષના મનનું સારી રીતે સમાધાન કર્યું. યુધિષ્ઠિરના જવાબોથી પ્રસન્ન થઈ યક્ષે કહ્યું, “રાજન્! તમારા આ ભાઈઓમાંથી જે કોઈ એકને તમે પુનર્જીવિત કરવાનું કહો, તેને હું જીવિત કરી આપું.” ધર્મરાજે નકુળને જીવિત કરી આપવા કહ્યું. તેમ કહેવાનું કારણ પૂછતા તેમણે કહ્યું કે, “મારા પિતાજીને બે પત્નીઓ હતી. કુન્તી અને માદ્રી. મારી દષ્ટિએ એ બંને સમાન છે. હું ઇચ્છું છું કે તેઓ બંને પુત્રવતી રહે. કુન્તીનો પુત્ર હું તો છું જ, તેથી માદ્રીનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહે તેમ હું ઇચ્છું છું. તેથી મેં ભીમ કે અર્જુનને બદલે નકુળને જીવતાં કરવાની પ્રાર્થના કરી.” યુધિષ્ઠિરની બુદ્ધિમત્તા તથા ધર્મશીલતાની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં ધર્મની જ આ લીલા હતી. તેમની આવી અદ્ભુત સમતા જોઈ તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાનો પરિચય આપી ચારેય ભાઈઓને જીવિત કરી આપ્યા. ધર્મે તેમને એ પણ કહ્યું કે, “હું જ હરણ બનીને પેલા બ્રાહ્મણનું મંથનકાષ્ઠ લઈ ગયો હતો. લો, આ મંથનકાષ્ઠ.” યુધિષ્ઠિરે એ કાષ્ઠ લઈ બ્રાહ્મણ પાસે જઈ તેને સોંપી દીધું.

યુધિષ્ઠિર જેટલા સદાચાર - સંપન્ન હતા, એટલાં જ વિનયી પણ હતા. તેઓ સમયોચિત વ્યવહાર કરવામાં ખૂબ કુશળ હતા. ગુરુજનોની માન-મર્યાદાનું તેઓ હંમેશાં ધ્યાન રાખતા. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં પણ તેઓ શિષ્ટાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા ન હતા. મહાભારતના યુદ્ધના આરંભ વખતે જ્યારે બંને પક્ષની સેનાઓ યુદ્ધ માટે

સજ્જ થઈને ઊભી હતી ત્યારે તેમણે સૌપ્રથમ શત્રુસેનાની વચ્ચે જઈને પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, કૃપાચાર્ય તથા મામા શલ્યના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને તેમના આશીર્વાદ માગ્યા. તેમના આવા વિનયભર્યા અને શિષ્ટજનોચિત વ્યવહારથી તે સૌ ગુરુજનો અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ હૃદયપૂર્વક પાંડવોના વિજયની મનોકામના કરી. ચારેય ગુરુજનોએ અન્યાયી કૌરવોના પક્ષે લડવા માટેની પોતાની લાચારી અને ખેદ વ્યક્ત કરતા એ લાચારીને પોતાની નબળાઈ તરીકે વર્ણવી. સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરના આ આદર્શ વ્યવહારનું અનુમોદન કર્યું.

યુધિષ્ઠિરની સત્યવાદિતા તો જગપ્રસિદ્ધ હતી. સૌ કોઈ જાણતા હતા કે તેઓ ભય અથવા લોભવશ થઈને ક્યારેય અસત્ય નથી બોલતા. તેમના એ સત્યનિષ્ઠાના બળ પર તેમના રથના પૈડાં હંમેશાં પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચા રહેતા. જીવનમાં માત્ર એક વાર તેમણે અસત્ય વાત કરેલી. અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યા ગયા પછી તેમણે દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ એમ કહી દીધું કે, “અશ્વત્થામા માર્યો ગયો છે.” આ એક વખતની સત્યચ્યુતિથી તેમનો રથ પૃથ્વીને અડકીને ચાલવા લાગેલ. અને તેમને એક મુહૂર્તભર માટે કલ્પિત નરકનું દૃશ્ય જોવું પડ્યું.

યુધિષ્ઠિર મહારાજની ઉદારતા પણ અલૌકિક હતી. જ્યારે કૌરવોએ કોઈ પણ રીતે તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપવાની વાત ન સ્વીકારી, ત્યારે તેઓ માત્ર પાંચ ગામ મેળવીને પણ સંતોષ માનવા તૈયાર થયા અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે દુર્યોધનને એમ કહેવડાવ્યું કે, “જો અમને અમારી ઇચ્છા મુજબ પાંચ ગામ આપી દેવામાં આવશે; તો પણ અમે યુદ્ધ નહીં કરીએ.” પરંતુ દુર્યોધને તો તેમને સોઈની અણી જેટલી જમીન આપવાનો પણ ઇન્કાર કરી દીધો, ત્યારે તેમને અનિચ્છાએ યુદ્ધ જાહેર કરવું પડ્યું. એટલું જ નહીં જ્યારે દુર્યોધનની આખી સેના નાશ પામી હતી અને તે પોતે એક તળાવમાં જઈને છુપાઈ ગયો હતો, ત્યારે તેમણે તેની પાસે જઈ તેને છેલ્લી વાર યુદ્ધનો લલકાર કરતા કહી દીધું કે, “તું અમારા પાંચમાંથી કોઈ પણ એકસાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરી શકે છે અને

તે યુદ્ધમાં જો તું એકને પણ જીતી જઈશ તો આખું રાજ્ય તારું થઈ જશે.” ભલા, આ પ્રકારની ઉદાર શરત બીજો કોઈ મૂકી શકે કે? પાંડવોમાં સૌથી અધિક બળવાન અને ગદાયુદ્ધમાં પ્રવીણ એવો ભીમસેન પણ જે દુર્યોધન સાથે મુકાબલો કરતાં હિચકિચાટ અનુભવતો, તેની સાથે એ શરત લગાવવી કે, “અમારામાંથી કોઈ એકને હરાવવાથી રાજ્ય તારું થઈ જશે.” એ યુધિષ્ઠિર સમાન મહાનુભાવનું જ ગજુ હતું. જોકે અંતે ભીમસેન સાથે તેનું યુદ્ધ થયું અને તેમાં તે માર્યો ગયો.

યુદ્ધ-સમાપ્તિ બાદ જ્યારે યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી તેમની સાથે રહેવા લાગ્યા તે વખતે તેમણે તેઓની સાથે એવો સુંદર વર્તાવ કર્યો કે તેઓ પોતાના પુત્રોના મરણનું દુઃખ ભૂલી ગયા. યુધિષ્ઠિરે તે બંનેને એટલો સુખનો અહેસાસ દેવડાવ્યો કે જેટલો તેમને પોતાના પુત્રો દ્વારા પણ મળ્યો ન હતો. તેઓ રાજ્યનો બધો કારભાર ધૃતરાષ્ટ્રની સલાહ લઈને જ કરતા અને રાજકાજ કરતા કરતાયે તેમની સેવા માટે પૂરતો સમય કાઢતા. માતા કુન્તી પણ સામ્રાજી દ્રૌપદી તથા પોતાની અન્ય પુત્રવધૂઓને સાથે રાખી દેવી ગાંધારીની સેવા કરતાં રહેતાં. તેઓ સૌ એ વાતની વિશેષ કાળજી રાખતા કે ધૃતરાષ્ટ્ર અથવા ગાંધારી સાથે કોઈ એવી વાત ન થઈ જાય કે જેથી તેમનો પુત્રશોક જાગ્રત થાય. અંતે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીએ પોતાનું શેષ જીવન વનમાં જઈને પસાર કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરને ખૂબ જ દુઃખ થયું. તેઓ પોતે પણ તેઓની સાથે વનમાં જવા તૈયાર થઈ ગયા. એ વખતે જ્યારે વ્યાસજીએ આવીને તેમને સમજાવ્યા, ત્યારે જ તેમનું સમાધાન થયું. છતાંયે માતા કુન્તી તો પોતાના જેઠ-જેઠાણીની સાથે જ ગયાં અને છેવટ સુધી તેમની સેવામાં રહી, તેમની સાથે જ તેમણે પોતાનું શરીર પણ છોડ્યું. વનમાં જતાં પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના મૃત પુત્રો તથા અન્ય સંબંધીઓનું વિધિવત્ શ્રાદ્ધ કરાવવાની તેમજ તે સૌના કલ્યાણ માટે બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની ઈચ્છા થઈ. યુધિષ્ઠિરને જ્યારે તેમની એ ઈચ્છાની જાણ થઈ, ત્યારે

તેમણે તરત જ વિદુરજી મારફત કહેવડાવ્યું કે, “અર્જુન સહિત મારા પ્રાણપર્યંત સર્વસ્વ આપને અર્પણ છે.” તથા તેમની ઈચ્છા કરતાંયે વધુ ખર્ચ કરવાની ઉદાર દિલથી વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી તો ધૃતરાષ્ટ્રે પૂર્ણ વિધિ-વિધાનથી પોતાના મૃત સંબંધીઓનું શ્રાદ્ધ કર્યું અને બ્રાહ્મણોને અપરિમિત દાન આપ્યું. એ વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા અનુસાર ધન અને રત્નોની જાણે નદી વહેવડાવી દીધી. જ્યાં સો સુવર્ણમુદ્રાની આજ્ઞા કરી ત્યાં હજાર આપવામાં આવી. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વનમાં જવા લાગ્યાં ત્યારે પાંડવો પોતાની રાણીઓ સાથે પગે ચાલી તેમને દૂર સુધી વળાવવા ગયા. જેને કારણે પાંડવોને મહાન વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, જેને કારણે તેમને વારસાગત અધિકારથી વંચિત રહેવું પડ્યું અને અનેક પ્રકારના વનવાસનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં, જેની હાજરીમાં જ તેના પુત્રોએ સતી-શિરોમણિ દ્રૌપદીનું ભરી સભામાં ઘોર અપમાન કર્યું હતું અને જેણે તેઓને ભિખારી જેવા બનાવી દીધા હતા, જેણે અડધા રાજ્યને બદલે પાંચ ગામડાં આપવાનો પણ ઇન્કાર કરી દીધો હતો, જેને પરિણામે બંને પક્ષે ભીષણ નરસંહાર થયો, એ જ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે આટલો નિશ્ચલ પ્રેમભાવ રાખવો અને છેવટ સુધી તેને સુખ પહોંચાડવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કરવો એ યુધિષ્ઠિર જેવા મહાપુરુષ જ કરી શકે. દુશ્મન પ્રત્યે પણ સદ્વ્યવહારનાં ઉદાહરણ જગતના ઇતિહાસમાં ઓછાં જોવા મળે છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરમાં શરણાગતવત્સલતા અને પ્રેમ તો વળી વિશેષ વિલક્ષણ રૂપે જોવા મળે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમધામ ગમનની તથા યાદવોના સંહારની વાત જ્યારે તેમણે સાંભળી ત્યારે તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. તેમણે વિચાર્યું કે હવે જ્યારે અમારા આત્મીય અને હિતચિંતક શ્રીકૃષ્ણ કે જેમના થકી જ અમે સર્વ કંઈ મેળવ્યું હતું, તેઓ આ ધરાતલ પર નથી રહ્યા, તો પછી અમારા માટે આ રાજ્યસુખ શા કામનું? અને આ જીવન ટકાવી રાખવાનું પણ શું પ્રયોજન છે? શ્રીકૃષ્ણ તો પાંડવોના જીવનઆધાર અને સર્વસ્વ હતા, તેમની વાત

તો બાજુ પર રાખીએ; કૌરવોના વિનાશ પર પણ એમને એટલું જ દુઃખ થયું હતું કે વિજય અને રાજ્યપ્રાપ્તિના ઉપલક્ષ્યમાં આનંદ મનાવવાને બદલે તેઓ બધું છોડીને વનમાં જતા રહેવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. એ વખતે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ મહાપ્રયત્ને તેમને સમજાવીને રાજગાદી પર બેસાડ્યા હતા. પિતામહ ભીષ્મે પણ તેમને ધર્મનો ઉપદેશ આપી, શોક દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને ભીષ્મની આજ્ઞા સ્વીકારી તેમણે રાજ પણ કર્યું પરંતુ સ્વજન-વધથી ઉત્પન્ન થયેલ ગ્લાનિ તેમના ચિત્તમાંથી દૂર ન થઈ. હવે શ્રીકૃષ્ણના આ ધરાતલ પર ન રહ્યાની વાત સાંભળીને તો તેમણે વનમાં જતા રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો અને અર્જુનના પૌત્ર કુમાર પરીક્ષિતને રાજગાદી પર બેસાડી તથા કૃપાચાર્ય અને ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્ર યુયુત્સુને તેની દેખભાળ માટે નિયુક્ત કરી, તેઓ પોતાના ચારેય ભાઈઓ તથા દ્રૌપદીને સાથે લઈને હસ્તિનાપુરથી ચાલી નીકળ્યા. પૃથ્વી પ્રદક્ષિણાના ઉદ્દેશથી તેઓ અનેક પ્રદેશોમાં ફરતા ફરતા હિમાલયને ઓળંગી મેરુ પર્વત તરફ આગળ વધી રહ્યા હતા. રસ્તામાં દેવી દ્રૌપદી તથા એક પછી એક કરી ક્રમશઃ ચારેય ભાઈઓ પડતા ગયા. તેમના પડવાની પરવા કર્યા વિના યુધિષ્ઠિર તો આગળ વધતા જ રહ્યા. એટલામાં દેવરાજ ઈન્દ્ર રથ પર આરૂઢ થઈ તેમને લેવા માટે આવ્યા અને તેમને રથમાં બેસી જવા કહ્યું, યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓ તથા પ્રાણપ્રિય દેવી દ્રૌપદીને છોડીને એકલા રથમાં બેસવાની વાત પહેલાં તો ન સ્વીકારી, પણ પછી જ્યારે ઈન્દ્રે ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે, “તેઓ તો તમારા પહેલાં સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા છે.” ત્યારે તેમણે રથમાં બેસવાની વાત માની. પરંતુ એ વખતે એક કૂતરો તેમની સાથે હતો, જે રસ્તામાં પહેલેથી જ તેમની સાથે સાથે ચાલી રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરની ઈચ્છા એવી હતી કે એ કૂતરાને પણ રથમાં સાથે લઈ જવો. ઈન્દ્રે તેમની એ વાતનો વિરોધ કર્યો ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, “સ્વામીભક્ત કૂતરાને છોડીને હું એકલો સ્વર્ગમાં આવવા તૈયાર નથી.” આ કૂતરો અન્ય કોઈ નહીં પણ સ્વયં

ધર્મ જ યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા કરવા માટે સાથે થઈ ગયા હતા. યુધિષ્ઠિરની આ અનુપમ શરણાગતવત્સલતા જોઈને તેઓ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ ગયા અને યુધિષ્ઠિરને રથમાં બેસાડી ઈન્દ્ર આદિ અન્ય દેવતાઓ તથા દેવર્ષિઓની સાથે ઉપરના લોક તરફ ચાલ્યા. એ વખતે દેવર્ષિ નારદે તેમની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે, “મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પહેલાં આ રીતે બીજું કોઈ ભૌતિક શરીરે સ્વર્ગમાં ગયું હોય તેવું સાંભળ્યું નથી.” ઉપર જતા યુધિષ્ઠિરે નક્ષત્રો અને તારાઓને દેવતાઓના લોકોના રૂપમાં જોયા. એ વખતે તેમણે ફરીથી દેવરાજ ઈન્દ્રને એ જ કહ્યું કે, “જ્યાં મારા નાના ભાઈઓ તથા દેવી દ્રૌપદી હોય, ત્યાં જ મને લઈ જાઓ; ત્યાં જવાથી જ મને શાંતિ મળશે, બીજે નહીં. જ્યાં મારા ભાઈઓ ન હોય એવું સ્વર્ગ પણ મને શા કામનું?” ધન્ય છે તેમનો બંધુપ્રેમ.

આગળ જતાં તેમને દેવરાજ ઈન્દ્રની માયાથી નરકનું દૃશ્ય દેખાયું અને ત્યાં પોતાના ભાઈઓને તેમાં સબડતા અને ચિત્કારતા જોયા તથા સાથે સાથે સૌ નરકવાસીઓને એમ કહેતા પણ સાંભળ્યા કે, “મહારાજ! થોડો સમય રોકાઈ જાઓ, આપના અહીં રહેવાથી અમને નરકની પીડા નથી સતાવતી.” તો ત્યારે તેઓ ત્યાં જ રોકાઈ ગયા અને જે દેવદૂતો તેમની સાથે હતા તેમને કહી દીધું કે, “હું તો અહીં જ રહીશ. જો મારા રહેવાથી અહીંના જીવોને સુખ મળતું હોય તો આ નરક પણ મારે માટે સ્વર્ગથી પણ અધિક છે.” ધન્ય છે તેમની દયાળુતાને!

થોડી જ વારમાં તે દૃશ્ય ગાયબ થઈ ગયું અને ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓ આવી પહોંચ્યા. તે સૌ યુધિષ્ઠિરની આવી સુંદર ભાવનાથી ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ કહ્યું, “તમે છળથી દ્રોણાચાર્યને તેના પુત્રના મરણ બાબતની ‘નરો વા કુંજરો વા’ જેવી માહિતી આપી હતી, તેથી તેના ફળ સ્વરૂપે આ નરકનું દૃશ્ય જોવું પડ્યું. તમારા સૌ ભાઈઓ તો દિવ્યલોકમાં પહોંચી ગયા છે.” ત્યાર બાદ યુધિષ્ઠિર ભગવાનના પરમધામમાં ગયા, જ્યાં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એ જ રૂપમાં દર્શન

ક્યાં કે જે રૂપમાં પહેલાં તેઓ તેમને આ મૃત્યુલોકમાં જોતા આવ્યા હતા. એ જ શ્રીકૃષ્ણની પરિચર્યા કરતા અર્જુનને પણ ત્યાં જોયા. પોતાના અન્ય ભાઈઓ તથા દેવી દ્રૌપદીને પણ ત્યાં અલગ અલગ સ્થાને બિરાજિત જોઈ અંતે તેઓ પોતાના પિતા ધર્મ સાથે એકરૂપ થઈ ગયા. આ રીતે યુધિષ્ઠિરે પોતાના ધર્મના બળ પર અલભ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

યુધિષ્ઠિરની પવિત્રતાનો એવો અદ્ભુત પ્રભાવ હતો કે તેઓ જ્યાં પણ જતા ત્યાંનું વાતાવરણ પવિત્ર બની જતું. જે સમયે પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાં રાજા વિરાટને ત્યાં હતા તે સમયે કૌરવો તેમની ભાળ મેળવવા મથી રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે પાંડવોના પ્રભાવને સારી રીતે જાણનાર ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું હતું કે, “રાજા યુધિષ્ઠિર જે નગરમાં કે જે રાજ્યમાં રહેતા હશે, ત્યાંની પ્રજા પણ દાનશીલ, પ્રિયવાદિની, જિતેન્દ્રિય અને લજ્જાશીલ બની ગઈ હશે. તેઓ જ્યાં રહેતા હશે ત્યાંના લોકો સંયમી, સત્યપરાયણ તથા ધર્મમાં તત્પર હશે. ત્યાંની પ્રજામાં ઈર્ષ્યા, અભિમાન, મત્સર આદિ દોષોનો અભાવ થઈ ગયો હશે. ત્યાં હર સમયે વેદધ્વનિ થતો હશે, યજ્ઞો થતા હશે, યોગ્ય સમય પર વૃષ્ટિ થતી રહેતી હશે. ત્યાંની ભૂમિ ધન-ધાન્યથી પૂર્ણ તથા સર્વ પ્રકારના ભય અને ઉપદ્રવોથી રહિત હશે, ત્યાં ગાયો ઘણી હશે અને તે સઘળી હ્રષ્ટ-પુષ્ટ હશે.” વગેરે. આટલું જ નહીં, આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે તેમના સાંનિધ્યથી નરકના પ્રાણીઓને પણ સુખ-શાંતિ મળતાં હતાં. રાજા નહુષ કે જેને મહર્ષિ અગત્યના શાપથી અજગર યોનિ પ્રાપ્ત થઈ હતી અને જેણે એ જ રૂપથી ભીમસેનને પોતાની ચુંગાલમાં ફસાવી દીધેલ, તે પણ મહારાજ યુધિષ્ઠિરના દર્શનથી તથા તેમની સાથેના વાર્તાલાપથી અજગર યોનિથી છૂટીને ફરી સ્વર્ગમાં ગયેલ. આવા પુણ્ય શ્લોક મહારાજ યુધિષ્ઠિરના ચરિત્રનું જેટલું મનન કરીશું એટલા આપણે પવિત્ર થઈશું.

ધર્મો વિવર્ધતિ યુધિષ્ઠિરકીર્તનેન ।

વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન

અર્જુન સાક્ષાત્ નર ઋષિના અવતાર હતા. તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત, સખા તેમજ પ્રેમી હતા તથા ભગવાનના હાથના એક યંત્ર સમાન હતા. તેમને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો સંહાર કર્યો અને એ રીતે પોતાના અવતારના મુખ્ય ઉદ્દેશ—ભૂભારહરણને સિદ્ધ કર્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વિશ્વરૂપ દર્શનના પ્રસંગમાં એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું છે કે, “આ બધા તારા શત્રુઓ મારા દ્વારા અગાઉથી જ મારી નાખવામાં આવ્યા છે, તારે તો તેઓના વધમાં નિમિત્તમાત્ર જ બનવાનું છે” (૧૧/૩૩). અર્જુનની ભક્તિ અને મિત્રતાનો ભગવાને ગીતામાં ‘ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ’ તથા ‘ઈષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ’ વગેરે શબ્દોથી સ્વીકાર કર્યો છે. અર્જુનને સ્વયં ભગવાન પોતાનો ભક્ત અને પ્રિય માને અને તેમ જાહેર પણ કરે, તેના ભક્તપણા માટે બીજા કયા પ્રમાણની જરૂર છે? ગીતાના અંતમાં ‘કરિષ્યે વચ્ચનં તવ’ એમ કહીને અર્જુને પોતે પણ ભગવાનના હાથના યંત્ર બની રહેવાની ખાતરી આપી છે અને મહાભારતના અનુશીલનથી એ વાતનું પૂરતું પ્રમાણ પણ મળી રહે છે કે તેમણે છેવટ સુધી આ પ્રતિજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. ગીતાથી જ એ વાતનું પણ પ્રમાણ મળે છે કે તે ભગવાનને પોતાના સખા માનતા હતા અને ભગવાનની સાથે સમોવડિયાનો સંબંધ પણ રાખતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન અનેક વાર જુદા જુદા સ્થળે મહિનાઓ સુધી સાથે રહ્યા હતા અને

એવા પ્રસંગોએ સ્વાભાવિકપણે જ તેઓનું ઊઠવું - બેસવું, ખાવું - પીવું, હરવું - ફરવું, સૂવું વગેરે સાથે જ થતું હતું અને આવી પરિસ્થિતિમાં તે બંને વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંકોચ રહેવા પામ્યો ન હતો. બંનેનો પરસ્પર ખુલ્લો વ્યવહાર હતો, અભિન્ન હૃદયતા હતી. બંનેનું એકબીજાના અંતઃપુરમાં પણ નિઃસંકોચપણે આવવા-જવાનું તથા ઊઠવા-બેસવાનું રહેતું, એકબીજા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો પડદો ન હતો. સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોનો સંદેશ સંભળાવતી વખતે તે બંને વચ્ચે કેવો પ્રેમ હતો તેનું વર્ણન કરેલ છે. યુદ્ધ થયા પહેલાં જ્યારે સંજય કૌરવોનો સંદેશ લઈ ઉપપ્લવ્યમાં પાંડવોની પાસે જાય છે ત્યારે તેણે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કેવી સ્થિતિમાં જોયેલા તેનું વર્ણન કરતા તે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે, “મહારાજ! આપનો સંદેશ કહેવા માટે હું અર્જુનના અંતઃપુરમાં ગયેલ કે જ્યાં અભિમન્યુ કે નકુળ અને સહદેવને પણ પ્રવેશની મનાઈ છે. ત્યાં અંદર જઈને મેં જોયું તો શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બંને ચરણ અર્જુનના ખોળામાં રાખીને સૂતા હતા અને અર્જુનના ચરણ દ્રૌપદી અને સત્યભામાના ખોળામાં હતા,” વગેરે.

જ્યારે પાંડવો જુગારની શરત અનુસાર વનમાં જતા રહે છે ત્યારે એક વાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેઓને મળવા ત્યાં જાય છે. એ વખતે અર્જુન સાથેની પોતાની અભિન્નતાનો ઉલ્લેખ કરતા ભગવાન કહે છે કે, “અર્જુન! તું એક માત્ર મારો જ છે અને હું એક માત્ર તારો જ છું. જે મારા છે તે સૌ તારા છે અને જે તારા છે તે સૌ મારા છે. જે તારો દ્વેષ કરે છે તે મારો જ દ્વેષ કરે છે અને જે તારા પ્રેમી છે તે મારા પણ પ્રેમી છે. તું નર છે, હું નારાયણ છું. તું મારાથી અભિન્ન છે અને હું તારાથી અભિન્ન છું. આપણા બંને વચ્ચે કોઈ અંતર નથી. આપણે બંને એક જ છીએ.” શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન કેટલા બહાલા હતા અને તે બંનેમાં કેવી અભિન્નતા હતી, તેના પ્રમાણો મહાભારતના કેટલાયે પ્રસંગોમાં જોવા મળે છે. પોતાના વનવાસના સમય દરમિયાન અર્જુન જ્યારે તીર્થયાત્રા નિમિત્તે પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં પહોંચે છે, ત્યારે તે સમાચાર મળતાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

તેને મળવા માટે દ્વારકાથી પ્રભાસ ક્ષેત્ર જાય છે અને તેને ત્યાંથી રૈવતક પર્વત (હાલના ગિરનાર) પર લઈ જઈ ત્યાં તેની સાથે કેટલાય દિવસ રહે છે. પછી ત્યાંથી બંને દ્વારકા જાય છે અને દ્વારકામાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય અતિથિ તરીકે તેમના જ મહેલમાં ઘણા દિવસો સુધી રહે છે. એ વખતે રાત્રે તેઓ બંને સાથે જ સૂએ છે. એ દરમિયાન જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને ખબર પડે છે કે અર્જુન તેમની બહેન સુભદ્રા સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે, તો તેઓ તેને પૂછ્યા વિના જ તે માટે અનુમતિ આપી દે છે. તેમજ તેનું હરણ કરીને લઈ જવાની યુક્તિ પણ બતાવે છે. એટલું જ નહીં, પોતાનો રથ અને હથિયારો પણ તેને સોંપી દે છે, તથા સુભદ્રાનું હરણ થઈ ગયા પછી જ્યારે બલરામજી તેનો વિરોધ કરે છે ત્યારે તેમને પણ સમજાવીને મનાવી લે છે અને ત્યાં દ્વારકામાં જ સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન કરાવી આપે છે. અરે, ખાંડવવન દહન પ્રસંગમાં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્ર પાસે એ વરદાન માગે છે કે તેમની અર્જુન સાથેની મિત્રતા ઉત્તરોત્તર વધતી રહે. એ વખતે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણની અભિન્નતાનું એક બીજું પ્રમાણ મળે છે. વનના એ ભયંકર અગ્નિતાંડવમાંથી મયદાનવ ભાગી છૂટવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. અગ્નિદેવ મૂર્તિમાન બની તેને સળગાવી નાખવા તેની પાછળ દોડી રહ્યા હતા. તેમની સહાયતા કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાનું ચક્ર લઈ તેને મારવા તૈયાર હતા. મયદાનવે પોતાના બચાવનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જોતાં અર્જુનનું શરણ લીધું અને અર્જુને તેને અભયદાન આપી દીધું, ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું ચક્ર પાછું ખેંચી લીધું અને અગ્નિદેવે પણ તેનો પીછો કરવાનું છોડી દીધું. મયદાનવના પ્રાણ બચી ગયા. તેણે આ ઉપકારના બદલામાં અર્જુનની કંઈક સેવા કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. અર્જુને કહ્યું, “તું શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરી આપ, એ મારી જ સેવા થઈ જશે.” મયદાનવ અત્યંત કુશળ શિલ્પી હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેની પાસે મહારાજ યુધિષ્ઠિર માટે એક ભવ્ય સભામંડપ તૈયાર કરાવ્યો. આ રીતે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ હંમેશાં એકબીજાનું પ્રિય કરતા રહેતા.

જે રીતે કૃષ્ણ અર્જુન પર પ્રેમ કરતા, એ જ રીતે અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પરમ આત્મીય અને હિતૈષી સમજતા હતા અને તેથી જ તો તેણે ભગવાનની એક અબજ નારાયણી સેના લેવાને બદલે એકલા નિઃશસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણનું જ સહાયકના રૂપમાં વરણ કર્યું હતું. જ્યાં ભગવાન અને તેમના ઐશ્વર્ય વચ્ચે સ્પર્ધા થાય છે ત્યાં સાચો ભક્ત ઐશ્વર્ય છોડીને ભગવાનનું જ વરણ કરે છે શ્રીકૃષ્ણે પણ તેના પ્રેમને વશીભૂત થઈ યુદ્ધમાં તેનું સારથીપણું કરવાનું સ્વીકાર્યું. અર્જુને સાથે સાથે પોતાના જીવનરૂપી રથની લગામ પણ તેમના જ હાથમાં સોંપી દીધી અને કાયમ માટે નિશ્ચિંત થઈ ગયા. પછી તો અર્જુનનો વિજય અને રક્ષા — યોગ અને ક્ષેમ — બંનેની ચિંતા સર્વસમર્થ શ્રીકૃષ્ણ પર જ આવી પડી. તેમની તો એ પ્રતિજ્ઞા જ છે કે જે કોઈ અનન્યભાવથી તેમનું ભજન કરે છે અને પોતાની બધી ચિંતાઓ તેમના પર નાખી દે છે તેના યોગ-ક્ષેમનો ભાર તેઓ પોતાને ખભે ઉપાડી લે છે. કોઈ પણ આ રીતે પોતાનો ભાર તેમના પર નાખીને અનુભવ કરી શકે છે.

હવે ચિંતાનું કોઈ કારણ ખરું?! હવે તો અર્જુનને વિજય અપાવવાની અને ભીષ્મ સમાન દુર્જયી પરાક્રમી વીરોથી તેની રક્ષા કરવાની બધી જ જવાબદારી શ્રીકૃષ્ણના શિર પર આવી ગઈ. આમ તો પાંડવોનો વિજય પ્રથમથી જ નિશ્ચિત હતો, કારણ કે તેમના પક્ષે ધર્મ હતો. જ્યાં ધર્મ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં વિજય — એ તો સનાતન નિયમ છે. પછી યુદ્ધના પ્રારંભમાં શત્રુઓને પરાજિત કરવા માટે અર્જુન પાસે રણચંડીનું આવાહન અને સ્તવન કરાવ્યાં. અને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરાવી વિજય માટે દેવીના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરાવવા, ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ તથા વિશ્વરૂપ દર્શન દ્વારા મોહનું નિવારણ કરવું, યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ નહીં કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાની પરવા કર્યા વિના ભીષ્મની પ્રચંડ બાણ વર્ષાને રોકવામાં અસમર્થ એવા અર્જુનના પ્રાણોની રક્ષા માટે એક વાર ચક્ર લઈને અને બીજી વાર ચાબુક લઈને ભીષ્મ સામે દોડી જવું, ભગદત્ત દ્વારા છોડવામાં આવેલ

સર્વસંહારક વૈષ્ણવાસ્ત્રને પોતાની છાતી પર ઝીલી લેવું, રથને પંગોથી દબાવીને કર્ણ દ્વારા છોડવામાં આવેલ સર્પમુખી બાણથી અર્જુનની રક્ષા કરવી તથા ભયંકર અસ્ત્રોથી સળગી ગયેલ અર્જુનના રથને પોતાના સંકલ્પ દ્વારા ટકાવી રાખવો વગેરે વગેરે અનેક લીલાઓ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના યોગ-ક્ષેમના વહન માટે કરી.

વૃદ્ધ ભીષ્મજીને પાંડવો સાથે લડતા લડતા નવ દિવસ થઈ ગયા હતા, છતાંયે તેમના પરાક્રમમાં કોઈ જાતની શિથિલતા દેખાતી ન હતી. દરરોજ તેઓ પાંડવ પક્ષના હજારો વીરોના સંહાર કરી રહ્યા હતા. તેમના પર વિજય મેળવવાનો કોઈ રસ્તો પાંડવોને સૂઝતો ન હતો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અત્યંત કરુણાભર્યા શબ્દોથી આ સમગ્ર પરિસ્થિતિ પોતાની નૌકાના કર્ણધાર શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ રજુ કરી. તેમને સાંત્વન આપતા ભગવાને જે કંઈ કહ્યું તેમાં તેમનો અર્જુન પ્રત્યેનો અસાધારણ પ્રેમ પ્રકટ થાય છે. સાથે સાથે અર્જુન વિશે તેમની કેવી ઊંચી ધારણા હતી તે પણ જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, “ધર્મરાજ! આપ બિલકુલ ચિંતા ન કરો. ભીષ્મના માર્યા જવામાં જ જો તમને વિજય દેખાતો હોય, તો હું એકલો જ તેમને મારી શકું છું. તમારો ભાઈ અર્જુન મારો સખા, સંબંધી તથા શિષ્ય છે. જરૂર પડે હું તેને માટે મારા શરીરમાંથી કાપીને મારું માંસ પણ આપી શકું છું અને તે પણ મારા માટે પ્રાણ ત્યાગ કરી શકે છે. અર્જુને ઉપપ્લવ્યમાં સૌની સમક્ષ ભીષ્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેની એ પ્રતિજ્ઞાનું મારે બધી રીતે રક્ષણ કરવાનું છે. જે કામ માટે અર્જુન મને આજ્ઞા આપે તે મારે અવશ્ય કરવું જોઈએ અથવા ભીષ્મને મારવા એ અર્જુન માટે વળી એવું તે કયું મોટું કામ છે? રાજન્! જો અર્જુન તૈયાર થઈ જાય તો એ ગમે તેવું અસંભવ કાર્ય પણ કરી શકે તેમ છે. દૈત્ય અને દાનવો સહિત સઘળા દેવતાઓ પણ યુદ્ધ કરવા સામે આવી જાય તો એકલો અર્જુન તે સૌને પરાસ્ત કરી શકે તેવો છે, પછી ભીષ્મની તો વાત જ શું?” સાચું છે, કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ્ સમર્થઃ એવા ભગવાન જેના રક્ષક અને સહાયક હોય તે શું ન કરી શકે?

પુત્રશોકથી વ્યથિત થયેલ અર્જુન અભિમન્યુના મૃત્યુના મુખ્ય કારણ જયદ્રથને સમજી, બીજા દિવસના સૂર્યાસ્ત પહેલાં જયદ્રથને મારી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બેસે છે અને સાથે સાથે એમ પણ જાહેર કરે છે કે, “જો એમ નહીં કરી શકું તો હું પોતે ચિતા ખડકીને બળી મરીશ.” યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ એ વચન અનુસાર અર્જુનની એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનો ભાર શ્રીકૃષ્ણ પર આવી પડ્યો. અર્જુન તો તેમના ભરોસે નિશ્ચિંત હતા. આ તરફ કૌરવો દ્વારા જયદ્રથને બચાવવાના સઘળા પ્રયાસો થઈ રહ્યા હતા. એ દિવસે શ્રીકૃષ્ણ અડધી રાતે જાગી ઊઠ્યા અને સારથી દારૂકને બોલાવી કહેવા લાગ્યા, “દારૂક, મારે માટે અર્જુનથી વધુ પ્રિય સ્ત્રી, મિત્ર કે બંધુ-બાંધવ કોઈ નથી. આ સંસારમાં અર્જુન વિના એક ક્ષણ પણ હું રહી નથી શકતો. આવતી કાલે આખી દુનિયાને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ જશે કે હું અર્જુનનો મિત્ર છું. જે તેનો દ્વેષ કરે છે તે મારો દ્વેષી છે અને જે તેને અનુકૂળ વર્તે છે તે મને અનુકૂળ છે. તું એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લે કે અર્જુન તો મારું અડધું અંગ છે. મને ખાતરી છે કે કાલે અર્જુન જે જે યોદ્ધાને મારવાની ઇચ્છા કરશે, ત્યાં ત્યાં તેનો વિજય અવશ્ય થશે.” ભલા, ભક્તવત્સલ ભગવાન જેને માટે આટલા ઉદત હોય તેના વિજયમાં શું સંદેહ હોઈ શકે. બીજે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા બતાવવામાં આવેલ યુક્તિથી જયદ્રથનો વધ કરી અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી અને જગતે જોયું કે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી અર્જુનનો વાળ પણ વાંકો ન થયો.

કર્ણ અર્જુન સામે પ્રારંભથી જ ઇર્ષ્યાભાવ ધરાવતો હતો. બંને એકબીજાના વિરોધી હતા. ભીષ્મના ઢળી પડ્યા પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન માટે સૌથી વધુ ખતરો કર્ણનો જ દેખાતો હતો. કર્ણની પાસે ઇન્દ્રની આપેલી એક અમોઘ શક્તિ હતી, જે તેણે અર્જુનને મારવા માટે જ રાખી મૂકી હતી. આ શક્તિના આધારે તે અર્જુનને મરેલો જ સમજતો હતો, પણ તેનો ઉપયોગ માત્ર એક વખત જ થઈ શકે તેમ હતો. કર્ણને એ શક્તિથી હીન કરી નાખવા માટે, ભગવાને તેનો મુકાબલો ભીમસેનના

વીર પુત્ર ઘટોત્કચ સાથે કરાવી દીધો. ઘટોત્કચે એવું તો અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું કે કર્ણ માટે જીવ બચાવવાની નોબત આવી ગઈ. તે ઘટોત્કચના પ્રહારોને સહન કરી ન શક્યો અને નાઈલાજ થઈ તેણે પેલી ઇન્દ્ર-દત્ત શક્તિ ઘટોત્કચ પર છોડી અને તેને પૂરો કરી દીધો. ઘટોત્કચના મરણથી પાંડવોની છાવણીમાં શોક છવાઈ ગયો. સૌની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. પણ આ ઘટનાથી શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેઓ હર્ષથી ઝૂમીને નાચવા લાગ્યા. તેમણે અર્જુનને ગળે લગાવી તેની પીઠ થાબડી, વારંવાર હર્ષનાદ કર્યો. અર્જુને કસમયે આ પ્રકારનો આનંદ મનાવવાનું રહસ્ય પૂછ્યું, કારણ કે તે જાણતા હતા કે ભગવાનની કોઈ ક્રિયા અકારણ નથી હોતી. જવાબમાં ભગવાને જે કહ્યું તેમાં તેમનો અર્જુન પ્રત્યેનો અગાધ પ્રેમ ઝબકતો જોઈ શકાય છે. તેમણે કહ્યું, “અર્જુન! આજે મારે માટે ખરેખર ખૂબ જ આનંદનો અવસર છે. કારણ જાણવું છે? સાંભળ. તું એમ સમજે છે કે કર્ણ ઘટોત્કચને માર્યો છે, પરંતુ હું કહું છું કે ઇન્દ્રની આપેલી શક્તિને નિષ્ફળ બનાવી ઘટોત્કચે જ કર્ણને મારી નાખ્યો છે. હવે તું કર્ણને મર્યા બરાબર સમજ. કર્ણના હાથમાં જ્યાં સુધી એ શક્તિ હતી, ત્યાં સુધી કોઈની તાકાત ન હતી કે તેની સામે ટકી શકે.” ભગવાને એમ પણ કહ્યું કે, “મેં તારા હિત માટે પહેલેથી જ જરાસંધ, શિશુપાલ આદિને એક એક કરીને પૂરા કરાવ્યા છે. એ લોકોને અગાઉથી જ મારી નાખવામાં ન આવ્યા હોત તો આજે અત્યંત ભયંકર સિદ્ધ થાત. આપણી સાથે દ્વેષ રાખવાને કારણે તેઓ આ યુદ્ધમાં કૌરવોના પક્ષમાં જરૂર ગયા હોત અને દુર્યોધનની સાથે મળી સમસ્ત ભૂ-મંડળને જીતી લેત. તેના જેવા દેવદ્રોહીઓનો નાશ કરવા માટે જ તો મારો અવતાર છે.” આ જ પ્રસંગે તેમણે સાત્યકીને પણ કહેલું કે, “કૌરવ પક્ષના સૌ કર્ણને એવી જ સલાહ આપતા હતા કે અર્જુન સિવાય બીજા કોઈ પર તે એ શક્તિનો ઉપયોગ ન કરે અને તે પોતે પણ એમ જ વિચારતો હતો. પરંતુ મેં જ તેને મોહિત કરી નાખ્યો, તેથી તેણે એ શક્તિનો પ્રહાર ઘટોત્કચ પર કરી નાખ્યો સાત્યકી! અર્જુન માટે એ શક્તિ મૃત્યુરૂપ છે એમ વિચારતા મને

રાત્રે ઊંઘ પણ આવતી ન હતી. આજે એ ઘટોત્કચ પર પડીને વપરાઈ ગઈ એ જોઈ હું તો સમજું છું કે અર્જુન મોતના મુખમાંથી ઊગરી ગયો. હું અર્જુનની રક્ષા કરવાનું જેટલું જરૂરી માનું છું, તેટલું હું મારા માતા-પિતા, તમારા જેવા ભાઈઓ કે મારાં પોતાના પ્રાણોની રક્ષાને પણ નથી માનતો. ત્રિલોકીના રાજ્ય કરતાં પણ કોઈ દુર્લભ વસ્તુ હોય તો તેને પણ હું અર્જુન વિના નથી ઈચ્છતો. તેથી આજે અર્જુન જાણે કે મરીને જીવતો થયો હોય એમ માની મને ખૂબ જ આનંદ થઈ રહ્યો છે. તેથી જ તો મેં ગઈ રાતે રાક્ષસ ઘટોત્કચને કર્ણ સામે લડવા મોકલ્યો હતો. તેના સિવાય બીજું કોઈ કર્ણને દબાવી શકે તેમ ન હતું.” ભગવાનનાં આ વાક્યોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અર્જુન ભગવાનને અત્યંત પ્રિય હતા અને તેઓ તેની ખૂબ જ સંભાળ રાખતા હતા. જે પોતાની જાતને ભગવાનના હાથનું યંત્ર બનાવી દે છે, તેની ભગવાન આ રીતે જ સંભાળ રાખે છે અને તેને આંચ પણ આવવા દેતા નથી. આવા ભક્તવત્સલ ભગવાનનું શરણ છોડી જે બીજા લૌકિક આધારો શોધતા ફરે છે, તેના સમાન મૂર્ખ કોણ ગણાય?

દ્રોણાચાર્યના વધથી ઉશ્કેરાઈ જઈ વીર અશ્વત્થામાએ પાંડવો પર આગ્નેયાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. તે છૂટતાં જ આકાશમાંથી અગ્નિ વરસાવતાં બાણોની વર્ષા થવા લાગી અને સેનામાં ચારે તરફ આગ ફેલાઈ ગઈ. એ વખતે અર્જુન એકલો જ એક અક્ષૌહિણી સેના લઈ અશ્વત્થામાનો સામનો કરી રહ્યો હતો. આગ્નેયાસ્ત્રના પ્રહારથી તેની સેના સળગવા લાગી અને આખી સેનાનું નામનિશાન પણ ન રહ્યું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના શરીરોને કોઈ આંચ ન આવી. એ વખતે આ બંને મહાપુરુષોને પોતાના અસ્ત્રના પ્રભાવથી મુક્ત જોઈ અશ્વત્થામા નવાઈ પામ્યો અને ચિંતિત થઈ ગયો. તે પોતાનું ધનુષ્ય ફેંકી દઈ રથમાંથી કૂદી પડ્યો અને “ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે.” એમ કહેતો રણભૂમિમાંથી ભાગ્યો. એટલામાં તેને વ્યાસજી સામે મળ્યા. અશ્વત્થામાએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને એ સર્વસંહારક અસ્ત્રનો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર કંઈ જ પ્રભાવ ન પડવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વ્યાસજીએ તેને કહ્યું, “શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ ઋષિના અવતાર છે અને

અર્જુન નરના અવતાર છે, જેનો પ્રભાવ નારાયણ સમાન જ છે. એ બંને ઋષિ જગતમાં ધર્મ-મર્યાદાના રક્ષણ માટે પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર ધારણ કરે છે.” વ્યાસજીની આ વાત સાંભળી અશ્વત્થામાની શંકા દૂર થઈ ગઈ અને તેની શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનમાં મહત્ત્વ-બુદ્ધિ થઈ ગઈ. વ્યાસજીના આ શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની અભિન્નતા પણ સિદ્ધ થાય છે.

અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો કૃપાપાત્ર તો હતો જ, ભગવાન શંકરની પણ તેના પર ઘણી કૃપા હતી. યુદ્ધમાં શત્રુસેનાનો સંહાર કરતી વખતે તેને દેખાતું કે એક અગ્નિ સમાન તેજસ્વી મહાપુરુષ તેની આગળ આગળ ચાલી રહેલ છે અને તેઓ જ શત્રુઓનો નાશ કરી રહેલ છે, પરંતુ લોકોને લાગે છે કે આ અર્જુનનું કાર્ય છે. એ સૂર્યસમાન તેજસ્વી પુરુષે હાથમાં ત્રિશૂળ ધારણ કરેલું દેખાતું. આ બાબતમાં મહર્ષિ વેદવ્યાસજી સાથે વાત થતાં તેમણે અર્જુનને સમજાવેલ કે એ બીજું કોઈ નહીં પણ સાક્ષાત્ ભગવાન સદાશિવ જ હતા. જેના પર શ્રીકૃષ્ણની કૃપા હોય તેના પર સૌ કોઈ કૃપા કરે, એમાં શું આશ્ચર્ય?

जा पर कृपा राम कै होई।

ता पर कृपा करहिं सब कोई॥

અસ્તુ. ભગવાનના પરમ ભક્ત અને કૃપાપાત્ર હોવા ઉપરાંત અર્જુનમાં બીજા પણ ઘણા ગુણો હતા. કેમ ન હોય? સૂર્યની સાથે સૂર્ય-રશ્મિઓની જેમ ભક્તિની સાથે સઘળા દેવી ગુણો પણ આનુષંગિક રૂપે રહે જ છે. તેઓ અત્યંત ધીર, વીર, ઇન્દ્રિયવિજયી, દયાળુ, ક્રોમળ સ્વભાવના અને સત્યપ્રતિજ્ઞ હતા. દેવી ગુણો તો તેમનામાં જન્મથી જ મોજુદ હતા. એ વાતનો ઉલ્લેખ સ્વયં ભગવાને ગીતામાં કરેલ જ છે, “सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव।” તેના જન્મ સમયે આકાશવાણીએ તેની માતાને સંબોધન કરતાં કહેલ કે, “कुन्ती! आ बाणक कार्तवीर्य अर्जुन तथा भगवान शंकर समान पराक्रमी અને ઇન્દ્રસમાન અજેય થઈ તમારો યશ વધારશે. જેમ વિષ્ણુએ પોતાની માતા અદિતિને પ્રસન્ન કર્યા હતાં તેમ આ તમને પ્રસન્ન કરશે.” આ આકાશવાણી એ વખતે માત્ર

કુન્તીએ જ નહીં પણ ત્યાં ઉપસ્થિત સૌ લોકોએ સાંભળી હતી અને એ સાંભળીને ઋષિ-મુનિઓ, દેવતાઓ તેમજ સમસ્ત પ્રાણીઓ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયાં હતાં. આકાશમાં નગારાં વાગવા લાગેલ અને પુષ્પવર્ષા થયેલ. આ રીતે તેના જન્મના સમયથી જ તેની અલૌકિકતા પ્રગટ થવા લાગી હતી. જ્યારે તે થોડા મોટા થયેલ ત્યારે પોતાના ભાઈઓ તથા દુર્યોધન આદિ ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રોની સાથે તેની શિક્ષા-દીક્ષાની જવાબદારી પહેલાં કૃપાચાર્યને અને પછી દ્રોણાચાર્યને સોંપવામાં આવી હતી. સૂતપુત્રના નામથી ઓળખાતો કર્ણ પણ તે સૌની સાથે જ શિક્ષણ મેળવતો. દ્રોણાચાર્યના સઘળા શિષ્યોમાં અભ્યાસ, બાહુબળ અને મહેનતની દૃષ્ટિએ તથા સમસ્ત શસ્ત્રોના પ્રયોગ, સ્ફૂર્તિ અને સ્વચ્છતા આદિમાં અર્જુન જ સૌથી મોખરે રહેતા. તે ગુરુજીની સેવા પણ ખૂબ કરતા હતા. તેની સેવા, લગન અને બુદ્ધિચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ એક દિવસ દ્રોણાચાર્યે તેને કહેલ કે, “બેટા! હું એવો પ્રયત્ન કરીશ કે સંસારમાં તારા જેવો ધનુર્ધર બીજો કોઈ ન થાય.” દ્રોણાચાર્ય જેવા સિદ્ધ ગુરુની આ પ્રતિજ્ઞા શું ક્યારેય ખોટી પડે કે? અર્જુન વાસ્તવમાં વિશ્વના અદ્વિતીય ધનુર્ધર સિદ્ધ થયા.

જ્યારે પાંડવ તથા કૌરવ રાજકુમારોએ અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો અને ગુરુદક્ષિણા આપવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે ગુરુ દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૌ શિષ્યોને કહ્યું, “તમે પાંચાલ નરેશ દ્રુપદને યુદ્ધમાં પકડીને મારી પાસે લાવી આપો, એ જ મારા માટે મોટી ગુરુદક્ષિણા ગણાશે.” સૌએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ગુરુદેવની આજ્ઞા માથે ચડાવી અને અસ્ત્રશસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ રથ પર સવાર થઈને દ્રુપદના નગર પર ચડાઈ કરી. ત્યાં પાંચાલ નરેશ પોતાના ભાઈઓ સાથે મળી તે સૌનો સામનો કર્યો. પહેલાં તો એકલા કૌરવોએ તેના પર હુમલો કરેલ પરંતુ પાંચાલરાજથી હારીને તેમને પાછા પડવું પડ્યું. અંતે ભીમ, નકુળ તથા સહદેવને સાથે લઈ અર્જુને રાજા દ્રુપદ પર આક્રમણ કર્યું. અર્જુને રમતવાતમાં દ્રુપદને હરાવી કેદ કરી દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ રજૂ કર્યા. આ પ્રસંગથી અર્જુનના પરાક્રમની

પ્રશંસા સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ.

દ્રૌપદીના સ્વયંવરના સમાચાર જાણી પાંડવો એકચક્રા નગરીથી દ્રુપદનગરી તરફ જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેઓને ગંધર્વો સાથે લડાઈ થઈ ગઈ. અર્જુને પોતાના અસ્ત્રકૌશલ્યથી ગંધર્વોના છક્કા છોડાવી દીધા અને તેમના રાજા અંગારપર્ણ (ચિત્રરથ)ને પકડી લીધો. અંતે બંને વચ્ચે મિત્રતા થઈ. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં ત્યાં એકઠા થયેલા રાજાઓમાંથી કોઈ જે કરી શક્યું ન હતું તે કામ અર્જુને કરી બતાવ્યું. દુર્યોધન, શાલ્વ, જરાસંધ અને શલ્ય આદિ અનેક મહાબળવાન રાજાઓ અને રાજકુમારોએ ત્યાં રાખવામાં આવેલ ધનુષ્ય ઉઠાવવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તે સૌ નિષ્ફળ ગયા. અર્જુને જોતજોતામાં ઉપાડી પણ છ ચડાવી, અને જોતજોતામાં લક્ષ્યનું વેધન પણ કરી બતાવ્યું. એ વખતે અર્જુને પોતાની જાતને બ્રાહ્મણના વેશમાં છુપાવી રાખી હતી. તેથી તેને બ્રાહ્મણ સમજી સઘળા રાજાઓ સાથે મળી તેનો પરાભવ કરવા તૈયાર થયા, પરંતુ તેઓ અર્જુન તથા ભીમનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શક્યા. એ વખતે અર્જુન તથા કર્ણ વચ્ચે બાણયુદ્ધ અને ભીમ તથા શલ્ય વચ્ચે ગદાયુદ્ધ પણ ખેલાયેલ, પરંતુ અર્જુન તથા ભીમ સામે તેમના પ્રતિદ્વંદ્વીઓને શરમાવા જેવું થયું હતું.

ખાંડવવન દહન વખતે પણ અર્જુને અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. જ્યારે અગ્નિદેવતાએ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની મદદથી ખાંડવવન બાળવાનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યારે તેની ગરમીથી બધા દેવતાઓ ત્રસ્ત થઈ દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે ગયા. ત્યારે ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી સઘળા મેઘો મૂશળધાર વરસવા લાગ્યા. અર્જુને પોતાની ધનુર્વિદ્યાની તાકાતથી એ મેઘધારાઓને આકાશમાં જ રોકી દીધી અને પૃથ્વી પર એક ટીંપુ જળ પણ પડવા દીધું નહીં. ઇન્દ્રે તેના જવાબમાં તીક્ષ્ણ અસ્ત્રો છોડ્યા. બંને વચ્ચે ધમસાણ થઈ પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને સાથે મળી પોતાના ચક્ર અને તમતમતાં બાણોથી દેવતાઓની આખી સેનાને વેરવિખેર કરી નાખી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ વખતે પોતાનું કાલસ્વરૂપ પ્રગટ કરી દીધું હતું. દેવતા અને દાનવો સૌ તેનું પૌરુષ્ય જોઈને દંગ થઈ ગયા. અંતે ઇન્દ્રને

સંબોધન કરતી આકાશવાણી થઈ કે, “તમે કોઈ રીતે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધમાં જીતી શકશો નહીં. તેઓ સાક્ષાત્ નરનારાયણ છે. તેઓની શક્તિ અને પરાક્રમ અસીમ છે. તેઓ કોઈથી જીતી શકાય તેવા નથી. તમે દેવતાઓને લઈને અહીંથી ભાગી જાઓ, એમાં જ તમારી શોભા છે.” આકાશવાણી સાંભળી દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાની સેના સાથે પાછા જતા રહ્યા અને અગ્નિએ જોતજોતામાં એ વિશાળ વનને ભસ્મ કરી નાખ્યું. અર્જુનની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ અગ્નિદેવે તેને દિવ્ય અસ્ત્રો આપ્યાં. ઇન્દ્રે પણ તેના અસ્ત્રકૌશલ્યથી પ્રસન્ન થઈ સમય આવ્યે તેને શસ્ત્રો આપવાની જાહેરાત કરી તથા અગ્નિની વિનંતીથી વરુણદેવે તેને અક્ષય ભાથો, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને કપિ-ચિહ્નયુક્ત ધજાથી શોભતો દિવ્ય રથ યુદ્ધ પહેલાં જ આપી દીધો હતો.

પાંડવો જ્યારે જુગારમાં બીજી વાર હારીને વનમાં વિચરી રહ્યા હતા, ત્યારે એક વાર મહર્ષિ વેદવ્યાસજી તેઓની પાસે આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરને એકાંતમાં લઈ જઈ તેમને સમજાવ્યા કે, “અર્જુન નારાયણના સહચર મહાતપસ્વી નર છે. તે અચ્યુત સ્વરૂપ છે, તેથી તેને યુદ્ધમાં કોઈ જીતી શકે તેમ નથી. તે પોતાની તપસ્યા અને પરાક્રમ દ્વારા દેવતાઓના દર્શનની યોગ્યતા પણ ધરાવે છે, તેથી તમે તેને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાન શંકર, દેવરાજ ઇન્દ્ર, વરુણ, કુબેર તેમજ ધર્મરાજ પાસે મોકલો. તે સૌ પાસેથી અસ્ત્રો મેળવી એ મહાન પરાક્રમ કરી બતાવશે અને તમારું ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવી આપશે.” યુધિષ્ઠિરે વેદવ્યાસજીની એ આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી એ મહર્ષિ દ્વારા જ આપવામાં આવેલ મંત્રવિદ્યા વડે અર્જુનને ઇન્દ્રનાં દર્શન માટે ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર મોકલ્યા. ત્યાં પહોંચી તેણે એક તપસ્વીના વેશમાં ઇન્દ્રનાં દર્શન કર્યાં. ઇન્દ્રે તેને સ્વર્ગના ભોગો અને ઐશ્વર્યનું પ્રલોભન આપ્યું, પરંતુ તેણે તો એ બધું છોડી તેમની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખવાનો જ આગ્રહ રાખ્યો. ઇન્દ્રે કહ્યું, “પહેલાં તમે તપ કરી ભગવાન શંકરનાં દર્શન કરો. તેમના દર્શનથી સિદ્ધ થઈ સ્વર્ગમાં આવજો, ત્યાં હું તમને અનેક દિવ્ય શસ્ત્રો આપીશ.” અર્જુન મનસ્વી તો હતા જ.

તે તરત ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા. તેના તપથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન શંકર એક ભીલના રૂપમાં તેની સામે પ્રકટ થયા. એક જંગલી સુવર માટે બંને વચ્ચે વિવાદ ઊભો થયો અને તેમાંથી યુદ્ધ છેડાઈ પડ્યું. અર્જુનના અસ્ત્રકૌશલ્યથી ભોળાનાથ પ્રભાવિત થઈ ગયા અને બોલ્યા, “અર્જુન! તારા અદ્ભુત શૌર્યથી હું પ્રસન્ન છું. તારા સમાન ધીર-વીર ક્ષત્રિય બીજો કોઈ નથી. તું તેજ અને બળમાં મારા સમાન છે. તું સનાતન ઋષિનો જ અવતાર છે. હું તને દિવ્ય જ્ઞાન આપું છું. તું દેવતાઓને પણ જીતી શકીશ.” આટલું કહી ભગવાન શંકરે અર્જુનને પાર્વતી સહિત પોતાના દિવ્ય અસલી સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવી, વિધિપૂર્વક પાશુપતાસ્ત્રની શિક્ષા આપી. આ રીતે દેવાધિદેવ મહાદેવજીની કૃપા પ્રાપ્ત કરી, તે સ્વર્ગમાં જવાનું વિચારી રહ્યા હતા એટલામાં જ ત્યાં વરુણ, કુબેર, યમ તથા ઈન્દ્ર-એ ચારેય લોકપાલો પ્રકટ થયા. યમ, વરુણ તથા કુબેરે અનુક્રમે દંડ, પાશ તથા અંતર્ધાન નામનાં અસ્ત્રો આપ્યા અને ઈન્દ્ર તે સ્વર્ગમાં આવશે ત્યારે ત્યાં અસ્ત્ર આપીશ એમ વચન આપતા ગયા. ત્યાર બાદ ઈન્દ્રના મોકલાવેલા રથમાં બેસી અર્જુન સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં પાંચ વર્ષ રહી દિવ્ય અસ્ત્ર-જ્ઞાન મેળવે છે તથા સાથે સાથે ચિત્રસેન ગંધર્વ પાસેથી ગાંધર્વ-વિદ્યા પણ શીખે છે. ઈન્દ્ર પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા મેળવી જ્યારે અર્જુન સર્વ પ્રકારના અસ્ત્રો ચલાવવામાં નિષ્ણાત થઈ ગયા, ત્યારે દેવરાજે તેને નિવાતકવચ નામના દાનવોનો વિનાશ કરવાનું કહ્યું. તે દાનવો સમુદ્રની અંદર આવેલા એક દુર્ગમ સ્થાનમાં રહેતા હતા. કહેવાય છે કે તેઓની સંખ્યા ત્રણ કરોડ હતી. દેવતાઓ પણ તેઓને જીતી શકે તેમ ન હતા. અર્જુને સમુદ્રમાં પ્રવેશી એકલાએ જ તે સર્વનો નાશ કરી નાખ્યો. એટલું જ નહીં, નિવાતકવચોને મારીને પાછા ફરતી વખતે તેણે કાલિકેય અને પૌલોમ નામના અતિભયંકર દૈત્યો સાથે યુદ્ધ થયું અને અર્જુને તે બંનેને પણ પૂરા કરી દીધા. આ રીતે ઈન્દ્રનું પ્રિય કાર્ય કરીને તથા થોડા દિવસ ઈન્દ્રપુરીમાં રહીને અર્જુન પોતાના ભાઈઓ પાસે પાછા આવી ગયા.

સ્વર્ગમાંથી આવીને વનમાં તથા પછી એક વર્ષના અજ્ઞાતવાસ

દરમિયાન વિરાટનગરમાં પણ અર્જુને અદ્ભુત પરાક્રમ કરી બતાવ્યું. વનમાં તેણે દુર્યોધન આદિને છોડાવવા માટે ગંધર્વો સાથે યુદ્ધ કરેલું, જેનો ઉલ્લેખ યુધિષ્ઠિરના પ્રસંગમાં કરવામાં આવેલ છે. વનવાસના બાર વર્ષ પૂરા થઈ ગયા ત્યારે પાંડવો એક વર્ષના અજ્ઞાતવાસની શરત પૂરી કરવા વિરાટને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. તે વખતે તેઓની ભાળ મેળવવા દુર્યોધને વિરાટનગર પર ચડાઈ કરી. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા વગેરે મુખ્ય મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ તેમાં સામેલ હતા. તે બધા સાથે મળી વિરાટ નરેશની સાઠ હજાર ગાયોનું હરણ કરી ચાલવા લાગ્યા. વિરાટકુમાર ઉત્તર તે ગાયોને છોડાવવા પાછળ ગયો. તે વખતે તેના સારથી તરીકે બૃહન્નલાના રૂપમાં અર્જુન જોડાયા હતા. કૌરવોની વિશાળ સેનાને જોઈ ઉત્તર ગભરાઈ ગયો અને રથમાંથી ઊતરીને ભાગવા લાગ્યો. બૃહન્નલા (અર્જુને) એ તેને પકડીને પાછો વાળ્યો અને સમજાવ્યો. ઉત્તરને સારથી બનાવી, અર્જુન પોતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેણે એક પછી એક ક્રમશઃ કર્ણ, કૃપ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા અને દુર્યોધનને પરાજિત કર્યા અને પિતામહ ભીષ્મજીને મૂર્છિત કરી દીધા. થોડી વાર પછી એ સૌ મહારથીઓ સચેત થઈ, સાથે મળી ચારે બાજુથી ઘેરો ઘાલ્યો અને એકીસાથે અર્જુન પર તૂટી પડ્યા, પરંતુ અર્જુને પોતાના ગાંડીવમાંથી બાણોની ઝડી વરસાવી તે સૌને મહાત કર્યા. અંતે તેણે સમ્મોહન નામના અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, જેથી બધા કૌરવ વીરો બેહોશ થઈ ગયા, તે સૌના હાથમાંથી શસ્ત્રો પડી ગયા. એ વખતે અર્જુન ધારત તો એ સૌનો સહેલાઈથી વધ કરી શકે તેમ હતા, છતાં તેણે એમ ન કર્યું કેમકે આ બધી વાતોથી ઉપર હતા. ભાનમાં આવ્યા પછી કૌરવોએ ભીષ્મની સલાહ અનુસાર ગાયોને છોડીને ભાગી જવાનું જ શ્રેયસ્કર માન્યું. અર્જુન વિજયઘોષ કરતા નગરમાં પાછા ફર્યા. આ રીતે તેણે વિરાટની ગાયોની અને સાથે સાથે તેની માનમર્યાદાની પણ રક્ષા કરી અને પોતાના આશ્રયદાતાનું ઋણ અનેકગણું ચૂકવી આપ્યું. ધન્ય છે તેમની સ્વામીભક્તિ!

મહાભારતના યુદ્ધમાં તો અર્જુનની ભૂમિકા જ મુખ્ય હતી. પાંડવોની

સેનાના સેનાપતિ તેઓ જ હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેનું સારથીપણું સ્વીકાર્યું હતું. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા આદિ દુર્જય યોદ્ધાઓ સામે ટક્કર ઝીલવી એ એકમાત્ર અર્જુનનું જ ગજું હતું. તે સૌ યોદ્ધાઓ અર્જુનનો મુકાબલો કરવાનું અવરું સમજતા હતા. જયદ્રથ વધના દિવસે તો અર્જુને જે અદ્ભુત પરાક્રમ અને રણકૌશલ્ય બતાવ્યું તે તો અર્જુન જ બતાવી શકે. તેની ભયંકર પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તે દિવસે કૌરવોએ જયદ્રથને સમગ્ર સેનાની પાછળ સુરક્ષિત રાખ્યો હતો. એ અનેક અક્ષૌહિણી સેનાની વચ્ચેથી રસ્તો કાપી, અર્જુન અત્યંત કુશળતા અને અદમ્ય ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી રહ્યા હતા. શત્રુઓના હજારો વીરો અને હાથી-ઘોડા તેનાં અમોઘ બાણોના શિકાર થઈ ચૂક્યા હતા. તે પોતાના રથથી કોશ સુધીના વિસ્તારમાં શત્રુઓને સાફ કરતા જઈ રહ્યા હતા. એટલામાં સાંજ પડવા આવી. તેના ઘોડાઓ પણ બાણો વાગવાથી વ્યથિત થઈ રહ્યા હતા અને અધિક પરિશ્રમને કારણે થાકી પણ ગયા હતા. વધારામાં તેઓને ભૂખ-તરસ પણ સતાવી રહી હતી. એ વખતે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, “આપ ઘોડાઓને રથમાંથી છોડીને તેને વાગેલાં બાણો ખેંચી કાઢો. હું ત્યાં સુધી કૌરવોની આખી સેનાને રોકી રાખીશ.” આટલું કહી અર્જુન રથમાંથી નીચે ઊતરી. અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક ધનુષ્ય ખેંચી, અવિચલ ભાવથી ઊભા રહ્યા. એ વખતે તેમને પરાજિત કરવાની સારી તક જોઈ શત્રુસેનાના સઘળા યોદ્ધાઓએ એકીસાથે મળી તેમને ઘેરી લીધા અને વિવિધ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી તેમને ઢાંકી દીધાં. પરંતુ વીર અર્જુને તેમનાં અસ્ત્રોને પોતાની ધનુર્વિદ્યાથી રોકી, સામે તે સૌ પર બાણવર્ષા કરી દુશ્મનોને આચ્છાદિત કરી દીધા. આ બાજુ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે, “ઘોડાઓ તરસથી ખૂબ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, નજીકમાં કોઈ જળાશય નથી.” અર્જુને તરત પોતાના ભાથામાંથી એક તીક્ષ્ણ બાણ કાઢી, મંત્રથી અભિમંત્રિત કરી, પૃથ્વીમાં માર્યું, કે તરત ત્યાં પાણીનો ધોધ વહેવા લાગ્યો અને એક સુંદર સરોવર બની ગયું. અર્જુને એ સરોવર તીરે બાણો દ્વારા એક ઘર પણ બનાવી આપ્યું. અર્જુનનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ સિદ્ધો,

ચારણો અને સૌ સૈનિકો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. સૌથી નવાઈની વાત તો એ હતી કે રથની નીચે ઊતરીને લડી રહેલા અર્જુનને મોટા મોટા અનેક મહારથીઓ સાથે મળીને એક ડગલું પણ પાછળ ન હટાવી શક્યા. દરમિયાનમાં શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ચપળતાપૂર્વક ઘોડાનાં બાણો ખેંચી કાઢી તેમને નવડાવી, માલિશ કરી, પાણી પિવડાવ્યું, ઘાસ ખવડાવ્યું, થોડા જમીન પર આળોટાવ્યા અને પાછા રથમાં જોડી દીધા. અર્જુન જ્યારે જયદ્રથની લગોલગ પહોંચ્યા ત્યારે તેમના પર એકીસાથે આઠ મહારથીઓએ ભીષણ આક્રમણ કર્યું અને દુર્યોધને પોતાના બનેલીની રક્ષાના હેતુથી તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, પરંતુ અર્જુન એ સૌનો મુકાબલો કરતા આગળ વધતા જ રહ્યા. તેના વેગને કોઈ ખાળી ન શક્યું. તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં જ જયદ્રથને પોતાના બાણનો શિકાર બનાવી દીધો. શ્રીકૃષ્ણની સલાહ અનુસાર તેના મસ્તકને અત્યંત કુશળતાપૂર્વક એવી રીતે ઉડાવ્યું કે તે કુરુક્ષેત્રની બહાર જઈ તેના પિતાના ખોળામાં જ પડ્યું. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી અર્જુને જયદ્રથને સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ મારી નાખવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી.

અર્જુન જગવિખ્યાત વીર અદ્વિતીય ધનુર્ધર તો હતા જ; તે એક મહાન સત્યપ્રતિજ્ઞ, સદાચારી, ધર્માત્મા તેમજ ઇન્દ્રિયજયી પણ હતા. પાંડવો જ્યારે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે એક દિવસ લૂંટારાઓ કોઈ બ્રાહ્મણની ગાયો લઈને ભાગ્યા. બ્રાહ્મણે આવી પાંડવો પાસે ધા નાખી. અર્જુને તે બ્રાહ્મણનો કરુણ પોકાર સાંભળ્યો અને તેને ગાયો પાછી લાવી આપવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ એ સમયે તેનું ધનુષ્ય એ ઓરડામાં હતું કે જ્યાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની સાથે એકાંતમાં બેઠા હતા. પાંચેય ભાઈઓ વચ્ચે પહેલેથી જ એક એવી શરત હતી કે જે સમયે દ્રૌપદી એક ભાઈની સાથે એકાંતમાં હોય તે સમયે જો કોઈ બીજો ભાઈ તે કક્ષમાં જાય તો તેણે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા રહી વનમાં રહેવું. અર્જુન ગૂંચવણમાં પડી ગયા. જો બ્રાહ્મણની ગાયોની રક્ષા

ન કરવામાં આવે તો ક્ષાત્રધર્મથી અ્યુત થવાય છે અને તે કાર્ય માટે ધનુષ્ય લેવા યુધિષ્ઠિરના કક્ષમાં જાય તો નિયમભંગ થાય છે. અંતે અર્જુને નિયમભંગ કરીને પણ બ્રાહ્મણની ગાયોની રક્ષા કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, “નિયમભંગને કારણે મારે ગમે તેવું કઠણ પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ ન કરવું પડે, કદાચ પ્રાણ પણ કેમ નથી જતા રહેતા; બ્રાહ્મણના ગોધનની રક્ષા કરી અપરાધીઓને દંડ દેવો એ મારો ધર્મ છે અને એ મારા જીવનથી પણ વધુ મહત્વનું છે.” ધન્ય છે તેમનો ધર્મપ્રેમ!

અર્જુન યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં જઈ ચુપચાપ ધનુષ્ય લઈ આવ્યા અને તરત લૂંટારાઓનો પીછો કરી ગાયોને છોડાવી આવ્યા. પાછા આવી પોતે કરેલ નિયમભંગના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે વનમાં જવા માટે મોટાભાઈની આજ્ઞા માગી. યુધિષ્ઠિરે તેને સમજાવતાં કહ્યું કે, “મોટાભાઈ પોતાની પત્ની સાથે બેઠા હોય ત્યાં નાનાભાઈએ જવામાં કોઈ અપરાધ નથી. કદાચ કોઈ અપરાધ થતો હોય તો પણ તે મારો થયેલ છે અને હું તે સ્વેચ્છાપૂર્વક માફ કરું છું. વળી તેં તો ધર્મપાલન માટે નિયમભંગ કરેલ છે, તેથી વનમાં જવાની જરૂર નથી.” અર્જુન માટે કઠોર પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી છટકવાની આ એક સુંદર તક હતી અને તેની જગ્યાએ કોઈ બીજું હોત તો તે આવી તક જતી ન કરત. આજે તો કાયદાના સંકંજામાંથી છૂટવા માટે કાયદાનો જ આશ્રય લેવાનું બિલકુલ યોગ્ય સમજવામાં આવે છે, પરંતુ અર્જુન બહાના બતાવી દંડથી બચવા માગતા ન હતા. યુધિષ્ઠિરના ખૂબ સમજાવવા છતાં પણ તેમણે તો સત્યની રક્ષા માટે નિયમનું પાલન જરૂરી ગણ્યું અને વનવાસની દીક્ષા લઈ ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. ધન્ય સત્ય પ્રતિજ્ઞતા અને નિયમપાલનની તત્પરતા.

જે વખતે અર્જુન ઇન્દ્રપુરીમાં રહી અસ્ત્રવિદ્યા અને ગંધર્વવિદ્યા શીખી રહ્યા હતા તે દરમિયાન એક દિવસ ઇન્દ્રે રાત્રિના સમયે તેની સેવાને માટે સ્વર્ગની શ્રેષ્ઠ અપ્સરા ઉર્વશીને તેની પાસે મોકલી. તે દિવસે સભામાં ઇન્દ્ર અર્જુનને ઉર્વશીની સામે એકીટશે જોતાં જોઈ ગયેલ. ઉર્વશી અર્જુનના રૂપ અને ગુણો પર પ્રથમથી જ મુગ્ધ હતી.

તે ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી ખૂબ જ બનીઠનીને અર્જુનની પાસે આવી. રાત્રિના સમયે આ રીતે ઉર્વશીને નિઃસંકોચપણે પોતાની પાસે આવેલી જોઈ, અર્જુન ચોંકી પડ્યા. તેમણે શીલવશ પોતાના નેત્રો બંધ કરી દીધાં અને માતૃભાવ સાથે ઉર્વશીને પ્રણામ કર્યા. અર્જુનના આ પ્રકારના વર્તનથી ઉર્વશી દંગ થઈ ગઈ. તેને આવા વ્યવહારની તો કલ્પના પણ ન હતી. તેણે અર્જુન સમક્ષ નિર્લજ્જપણે પોતાનો કામ-ભાવ પ્રકટ કર્યો. હવે તો અર્જુન સંકોચના માર્યા જાણે પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયા. તેમણે બંને હાથ વડે પોતાના કાન ઢાંકી દીધા અને કહ્યું, “માતા! આ શું બોલી રહી છે? દેવી! નિઃસંદેહ તું મારી ગુરુપત્ની સમાન છે. દેવસભામાં મેં તને અપલકનેત્રે જરૂર જોઈ હતી, પરંતુ તે વખતે મારા મનમાં કોઈ કુભાવ ન હતો. હું તો ત્યારે એમ વિચારી રહ્યો હતો કે આ તો પુરુવંશની જનેતા છે અને એ ભાવથી જ હું તને નિરખી રહ્યો હતો. દેવી! મારા વિશે તારે બીજી કોઈ વાત વિચારવી જ ન જોઈએ. તું તો મારા માટે વડીલ-તુલ્ય મારા પૂર્વજોની માતા છે. જેમ કુન્તી, માદ્રી તથા ઈન્દ્રપત્ની શચી મારી માતાઓ છે, એમ તું પણ મારી પૂજનીય માતા જ છે. હું તારા ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવી પ્રણામ કરું છું.” આ સાંભળી ઉર્વશીનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. તેણે અર્જુનને શાપ આપ્યો, “હું ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી કામાતુર થઈ તારી પાસે આવી હતી, પરંતુ તેં મારા પ્રેમને ઠુકરાવ્યો છે, તેથી જ તારે સ્ત્રીઓની વચ્ચે નાયણિયો બનીને એક વર્ષ રહેવું પડશે અને લોકો તને ‘હીજડો’ કહીને બોલાવશે.” અર્જુને ઉર્વશીના આ શાપનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી લીધો, પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો. એકાંતમાં આવેલી ઉર્વશી જેવી અનુપમ

* यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥

(મહા.૦ વન.૦ ૪૬/૪૬-૪૭)

સુંદરીનો પરિત્યાગ કરવો એ અર્જુનનું જ કામ હતું. ધન્ય છે તેમના ઇન્દ્રિય સંયમને!

જ્યારે ઇન્દ્રને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે અર્જુનને બોલાવીને કહ્યું, “બેટા! તારા સમાન પુત્રને જન્મ આપીને તારી માતા ધન્ય બની ગઈ છે. તેં તારા ધૈર્યથી ઋષિઓને પણ જીતી લીધા છે. તું બિલકુલ ચિંતા ન કરતો. ઉર્વશીએ આપેલ શાપ તારા માટે વરદાનરૂપ સિદ્ધ થશે. તેરમા વર્ષે જ્યારે તમે અજ્ઞાત વાસમાં રહેશો ત્યારે આ શાપ તને છૂપા રહેવામાં મદદરૂપ થશે. તે પછી તને ફરી પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.” સાચું જ કહ્યું છે - ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।’

વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસની મુદત પૂરી થયા પછી જ્યારે પાંડવોએ વિરાટ નરેશને પોતાનો સાચો પરિચય આપ્યો ત્યારે રાજા વિરાટે કૃતજ્ઞતાવશ પોતાની કન્યા ઉત્તરાના વિવાહ અર્જુન સાથે કરી આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, પરંતુ અર્જુને તેના એ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર ન કર્યો. તેણે કહ્યું કે, “રાજન્! હું લાંબો સમય આપના અંતઃપુરમાં રહ્યો છું અને તે દરમિયાન આપની પુત્રીને એકાંતમાં તથા સૌની વચ્ચે પણ પુત્રી-ભાવથી જ જોતો આવ્યો છું. તેણે પણ મારા ઉપર પિતા સમાન જ વિશ્વાસ કર્યો છે. હું તેને નૃત્ય તથા સંગીત શીખડાવું છું તેથી તે મારા પર પ્રેમ તો અત્યંત ધરાવે છે, પણ તે મને હંમેશાં ગુરુ જ માનતી રહી છે. તે વયસ્ક થઈ ગઈ છે અને મારે તેની સાથે એક વર્ષ સુધી રહેવું પડ્યું છે, તેથી આપને કે અન્ય કોઈને અમારા બંને તરફ કોઈ અનુચિત સંદેહ ન રહે એટલા ખાતર હું તેને મારી પુત્રવધૂના રૂપમાં વરણ કરું છું, જેથી અમારા બંનેના ચારિત્ર્ય શુદ્ધ સાબિત થશે.” અર્જુનની આ પવિત્ર ભાવનાની સૌએ પ્રશંસા કરી અને ઉત્તરાના લગ્ન અભિમન્યુ સાથે કરવામાં આવ્યાં. અર્જુન સમાન મહાન ઇન્દ્રિયજયી પુરુષ જ આ રીતે યુવાન કન્યા સાથે એક વર્ષ સુધી ધનિષ્ઠ સંબંધમાં રહીને પણ પોતાની જાતને પવિત્ર રાખી શકે. વળી તેનો ભાવ પણ તેના તરફ દૂષિત થયો ન હતો. ઉંમરલાયક વિદ્યાર્થીઓ

તથા વિદ્યાર્થીનીઓ અને શિક્ષકોએ આ પ્રસંગ પરથી બોધ લેવો જોઈએ.

રાત્રિના અંધકારમાં સૂતેલા પાંડુપુત્રો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારીને જ્યારે અશ્વત્થામા ગંગાકિનારે જઈને બેઠો, ત્યારે તેના આ કૂર કર્મની વાત સાંભળી ભીમસેન તથા અર્જુન તેનો બદલો લેવાની ઈચ્છાથી તેની શોધમાં નીકળ્યા. આ બંને વીર યોદ્ધાઓને આવતા જોઈ અશ્વત્થામા ખૂબ ડરી ગયો અને તેઓના સંકંજામાંથી બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખાતાં તેણે તેમના પર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું. જોતજોતામાં ત્યાં પ્રલયકાળ સમાન અગ્નિ પ્રકટ થયો અને તે ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યો. તેને શાંત કરવા માટે અર્જુને પણ સામે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, કારણ કે બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્ર દ્વારા જ શાંત કરી શકાય છે. બંને અસ્ત્રો સામસામા ટકરાવાથી ભયંકર ગર્જના થવા લાગી. આ ભીષણ કાંડ જોઈને દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ વ્યાસજી ત્યાં પધાર્યા અને બંને વીરોને સમજાવવા લાગ્યા. આ બન્ને મહાપુરુષોના આદેશને માન આપી અર્જુને તો પોતાનું દિવ્ય અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લીધું. તે તો તેણે માત્ર અશ્વત્થામાના અસ્ત્રને શાંત કરવા માટે જ છોડ્યું હતું. બ્રહ્માસ્ત્ર એક એવું અસ્ત્ર છે કે તે એક વાર છોડ્યા પછી પાછું ખેંચવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. માત્ર જે બ્રહ્મચારી હોય તે જ એને પાછું ખેંચી શકે. અશ્વત્થામાએ પણ એ મહાપુરુષોના આદેશ અનુસાર પોતાનું બ્રહ્માસ્ત્ર પાછું ખેંચવા પ્રયત્ન તો કર્યો, પણ તે સંયમી ન હોવાથી તેમાં સફળ ન થયો. અંતે વ્યાસજીના કહેવાથી તેણે પોતાના એ અસ્ત્રને ઉત્તરાના ગર્ભ તરફ વાળ્યું અને તે ગર્ભસ્થ શિશુ મૃતસ્થિતિમાં જન્મ્યો, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને સજીવન કરી દીધો. આ રીતે અર્જુનમાં શૂરવીરતા, અસ્ત્રકૌશલ્ય અને સંયમ એ બધા ગુણોનો અદ્ભુત સમન્વય હતો.

અર્જુનનું જીવન એક દિવ્ય જીવન હતું. તેના ચરિત્ર પર આપણે જેટલો વિચાર કરીએ છીએ તેટલું તે અધિક ને અધિક શિક્ષાપૂર્ણ અને આદર્શ પ્રતીત થાય છે.

માતા કુન્તી

કુન્તીદેવી એક આદર્શ મહિલા હતાં. તેઓ મહાત્મા પાંડવોનાં માતા તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ફોઈબા થતાં હતાં. તેઓ વસુદેવજીનાં સગાં બહેન હતાં; પરંતુ રાજા કુન્તીભોજે તેમને દત્તક લીધાં હતાં. લોકો તેઓને જન્મથી જ પૃથાના નામે ઓળખતા, પરંતુ રાજા કુન્તીભોજને ત્યાં તેમનું પાલન થયું તેથી કુન્તીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. તેઓ બાળપણથી જ અત્યંત સુશીલ, સદાચારિણી, સંયમી તથા ભક્તિમાન હતાં. રાજા કુન્તીભોજને ત્યાં એક વાર એક અત્યંત તેજસ્વી બ્રાહ્મણ અતિથિ તરીકે પધાર્યા. નાનકડી બાલિકા-કુન્તીને તેમની સેવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. તેને બ્રાહ્મણો પર ખૂબ જ પ્રેમ અને અતિથિ સેવામાં રુચિ હતી. રાજપુત્રી પૃથા આજસ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરી તન-મનથી બ્રાહ્મણ દેવતાની સેવામાં લાગી ગયાં. શુદ્ધ મનથી સેવા કરી તેણે બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી દીધા. આમ તો એ બ્રાહ્મણ દેવતાનું વર્તન ખૂબ અટપટું હતું. ભોજન માટે તેઓ ક્યારેક ખૂબ જ વહેલા પધારતા તો ક્યારેક ઘણા મોડા. અરે, ક્યારેક તો આવતા જ નહીં અને આવીને જમવામાં એવી એવી વસ્તુઓની માગણી કરતા કે તે વખતે તરત બનાવવી કે મેળવવી મુશ્કેલ હોય! પરંતુ પૃથા તેમનાં બધાં જ કામ એવી રીતે કરી આપતાં કે જાણે તેણે તે માટે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હોય! તેના શીલ, સ્વભાવ અને સંયમથી બ્રાહ્મણને અત્યંત સંતોષ થયો. કુન્તીએ બચપણમાં કરેલી આ અતિથિસેવા તેને માટે ખૂબ જ કલ્યાણકારક સિદ્ધ થઈ અને તે દ્વારા જ તેના જીવનમાં

સંયમ, સદાચાર, સેવાભાવના અને ત્યાગનો પાયો દૃઢ થયો. આગળ જતાં આ બધા જ ગુણોનો તેના જીવનમાં અદ્ભુત વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે.

નિષ્કામભાવનું બીજારોપણ પણ કુન્તીમાં બચપણથી જ થયેલ. ઉપર ઉલ્લેખ કરેલ બ્રાહ્મણ અતિથિની સેવા કરતાં કરતાં લગભગ એક વર્ષ પસાર થયું. જાણે કે તેના સેવા-યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન પૂર્ણ થયું. તેની સેવામાં તે બ્રાહ્મણને કોઈ ત્રુટિ જોવા મળી નહીં, તેથી જ તો તેઓ કુન્તી પર પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું, “બેટી! હું તારી સેવાથી અત્યંત પ્રસન્ન છું. મારી પાસેથી કોઈ વરદાન માગી લે.” કુન્તીએ બ્રાહ્મણ દેવતાને ખૂબ જ સુંદર ઉત્તર આપ્યો. એ ઉત્તર શ્રીકૃષ્ણના ફોઈબા અને પાંડવોની માતાને માટે સર્વથા અનુરૂપ હતો. તેણે કહ્યું, “ભગવન્! આપ અને પિતાજી મારા પર પ્રસન્ન છો, એ વાતથી જ મારા સવળા મનોરથ સિદ્ધ થઈ ગયા. હવે મને વરદાનની કોઈ આવશ્યકતા નથી.” એક નાનકડી બાલિકામાં રહેલ વિલક્ષણ સેવા-ભાવની સાથે આ પ્રકારની નિષ્કામતા - એ મણિ અને કાંચનના સંયોગ સમાન હતું. આપણા દેશની કન્યાઓએ કુન્તીના આ આદર્શ નિષ્કામ સેવાભાવ પરથી કંઈક શીખવું જોઈએ. અતિથિ સેવા એ તો આપણા સમાજજીવનના પ્રાણ સમાન ગણાયેલ છે અને તેનું શિક્ષણ ભારત વાસીઓને નાનપણથી જ મળ્યા કરતું હતું. સાચી અને સાત્ત્વિક સેવા એ જ કહેવાય કે જે પ્રસન્નતાપૂર્વક કરવામાં આવે, જેનો કોઈ ભાર ન લાગે કે કંટાળો ન આવે અને જેના બદલામાં કંઈ પણ મેળવવાની ઈચ્છા ન હોય. આજકાલની સેવામાં મોટે ભાગે આ બાબતોનો અભાવ દેખાય છે. પ્રસન્નતાપૂર્વક નિષ્કામભાવથી કરેલી સેવા કલ્યાણનું પરમ સાધન બની જાય છે, અસ્તુ.

જ્યારે કુન્તીએ બ્રાહ્મણ પાસે કંઈ જ ન માગ્યું ત્યારે તેમણે તેને દેવતાઓના આહ્વાન મંત્રો સ્વીકારવાનું કહ્યું. તેઓ કુન્તીને કંઈક આપીને જ જવા ઈચ્છતા હતા. બ્રાહ્મણના અનાદરના ભયથી હવે કુન્તી

ના ન કહી શક્યાં. બ્રાહ્મણે તેને અથર્વવેદના શિરોભાગમાં આવેલ મંત્રોની દીક્ષા આપી અને કહ્યું, “આ મંત્રોની શક્તિથી તું જે જે દેવતાઓનું આહ્વાન કરીશ તે તે તને આધીન થઈ જશે.” આટલું કહી તે બ્રાહ્મણ અતિથિ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તે બ્રાહ્મણ બીજા કોઈ નહીં, પણ ઉગ્ર તપસ્વી મહર્ષિ દુર્વાસાજી હતા. તેમના આપેલા મંત્રોના પ્રભાવથી જ કુન્તી આગળ જતાં ધર્મ આદિ દેવતાઓ મારફત યુધિષ્ઠિર આદિને પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત કરી શક્યાં.

કુન્તીદેવીનાં લગ્ન મહારાજ પાંડુ સાથે થયાં હતાં. મહારાજ પાંડુ એક મહાપુરુષ હતા. તેમનાથી એક વાર ભૂલથી મૃગરૂપ ધારી કિન્દમુનિની હિંસા થઈ ગઈ, જેનાથી તેમના મનમાં અત્યંત ગ્લાનિ અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયાં અને તેમણે બધું છોડીને વનમાં જતા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. દેવી કુન્તી સાચાં પતિવ્રતા હતાં. તેઓ પણ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, કામજન્ય સુખને તિલાંજલિ આપીને પતિની સાથે વનમાં જવા તૈયાર થઈ ગયાં. ત્યારથી તેમણે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું અને સંયમપૂર્વક રહ્યાં. પતિનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમણે પોતાનાં બાળકોની રક્ષાનો ભાર પોતાની સપત્ની (શોક્ય) માદ્રીને સોંપીને પતિનું અનુગમન કરવાનો વિચાર પ્રકટ કર્યો, પરંતુ માદ્રીએ તે વાતનો વિરોધ કરતાં કહ્યું, “બહેન! હું યુવાન છું, પતિનું અનુગમન હું જ કરીશ. તમે મારાં બાળકોની સંભાળ રાખજો.” કુન્તીએ માદ્રીના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી લીધો અને છેવટ સુધી માદ્રીના પુત્રો (નકુળ તથા સહદેવ)ને પોતાના પુત્રો કરતાં પણ વધુ પ્રેમથી રાખ્યા. સપત્ની અને તેનાં બાળકો પ્રત્યેના આદર્શ વર્તનનું ઉમદા ઉદાહરણ કુન્તીના જીવનમાં જોવા મળે છે. પતિના જીવનકાળ દરમિયાન પણ તેણે માદ્રી સાથે પોતાની નાની બહેન જેવું વર્તન દાખવેલ અને તેના સતી થયા પછી તેના પુત્રો પ્રત્યે પણ એ જ ભાવ દાખવ્યો જે એક સાધ્વી સ્ત્રીએ દાખવવો જોઈએ. સહદેવ પર તો તેને વિશેષ મમતા હતી, તેથી તેઓ તેને સૌથી વધુ

ધ્યાન કરતા.

પતિના પરલોકગમન પછી કુન્તીદેવીનું સમગ્ર જીવન સતત કષ્ટમય વીત્યું, પરંતુ તેઓ ખૂબ જ વિચારશીલ તેમજ ધૈર્યવાન હતાં, તેથી તેમણે એ દુઃખોની પરવા ન કરી અને છેવટ સુધી ધર્મમાર્ગ પર સ્થિત રહ્યાં. દુર્યોધનના અત્યાચારોને પણ તેઓ મૂંગા મોંએ સહન કરતાં રહ્યાં. તેમનો સ્વભાવ અત્યંત કોમળ અને દયાળુ હતો. તેમને પોતાનાં દુઃખોની પરવા ન હતી, પણ તેઓ બીજાનું દુઃખ જોઈ ન શકતાં. લાક્ષાગૃહની આગમાંથી બચીને તેઓ પોતાના પુત્રો સાથે એકચક્રા નગરીમાં રહેતાં હતાં, તે વખતે ત્યાંની પ્રજા પર એક મોટું સંકટ વીતી રહ્યું હતું. તે નગરીની પાસે જ એક બકાસુર નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. એ રાક્ષસ માટે નગરના લોકોએ દરરોજ એક ગાડી અનાજ તથા બે પાડા પહોંચાડવા પડતા અને જે માણસ તે બધું લઈને તેને આપવા જતો તેને પણ તે રાક્ષસ ખાઈ જતો. નગરવાસીઓએ આપસમાં સમજૂતી કરીને દરેક ઘરના ક્રમશઃ વારા ગોઠવ્યા હતા. પાંડવો જે બ્રાહ્મણને ત્યાં ભિક્ષુકના રૂપમાં રહેતા હતા તે ઘરમાંથી એક માણસ મોકલવાનો વારો આવ્યો. તે પરિવારમાં ફફડાટ વ્યાપી ગયો. કુન્તીને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેનું હૃદય દ્રવિત થઈ ગયું. તેણે વિચાર્યું કે, “અમને આશ્રય આપનાર પરિવારને અમારી હાજરીમાં જ આવું દુઃખ ભોગવવું પડે તે અમારા માટે શરમજનક ગણાય. વળી અમારા આશ્રયદાતાના ઉપકારનો બદલો અમારે કોઈ ને કોઈ રીતે વાળી આપવો જોઈએ. સમય આવ્યે ઉપકારીનો પ્રત્યુપકાર ન કરવો એ તો ધર્મથી પતિત થયા કહેવાઈએ. જ્યારે અમે તેના ઘરમાં રહીએ છીએ, ત્યારે અમારે તેના દુઃખમાં ભાગ લેવો, એ અમારું કર્તવ્ય બની જાય છે.” આમ વિચારી કુન્તી બ્રાહ્મણને ત્યાં ગયાં. તેમણે જોયું કે બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની, પુત્રી અને નાનકડા પુત્ર સાથે ચિંતાગ્રસ્ત બેઠા હતા. તે પોતાની પત્નીને કહી રહ્યા હતા, “તું કુલીન, શીલવતી અને

સંતાનોની માતા છે. હું મારી રક્ષા માટે તને રાક્ષસ પાસે ન મોકલી શકું.” પતિની વાત સાંભળી બ્રાહ્મણ પત્ની બોલી, “નહીં, રાક્ષસ પાસે હું જ જઈશ. પત્નીનું સૌથી મુખ્ય સનાતન કર્તવ્ય એ જ છે કે તેમણે પોતાના પ્રાણ ન્યોચ્છાવર કરીને પણ પતિનું હિત કરે. સ્ત્રીઓને માટે એ તો મહાન સદ્ભાગ્ય ગણાય કે તે પોતાના પતિની પહેલાં પરલોકવાસિની બને. કદાચ એમ પણ બને કે સ્ત્રીને અવધ્ય સમજીને રાક્ષસ મને છોડી દે. પુરુષનો વધ તો નિર્વિવાદ છે અને સ્ત્રીનો સંદેહગ્રસ્ત, તેથી મને જ રાક્ષસ પાસે જવા દો.” મા-બાપની દુઃખભરી વાત સાંભળી કન્યા બોલી, “આપ શું કામ રડી રહ્યા છો? જુઓ, ધર્મ અનુસાર આપ બન્ને મને એક દિવસ તો વિદાય આપવાના જ છો, તો પછી આજે જ મને રાક્ષસ પાસે જવા દઈ પોતાની રક્ષા કેમ નથી કરતા? લોકો સંતાન એટલે જ ઝંખતા હોય છે કે તે તેમને દુઃખથી ઉગારે.” આ સાંભળી તેનાં મા-બાપ રડવા લાગ્યાં. કન્યાથી પણ રડી પડાયું. સૌને રડતાં જોઈ નાનકડો બ્રાહ્મણ બાળક બોલવા લાગ્યો, “પિતાજી! માતાજી! બહેન! તમે બધા રડો નહીં.” પછી તેણે એક તણખલું ઉપાડી હસતાં હસતાં કહ્યું, “હું આનાથી એ રાક્ષસને મારી નાખીશ.” બાળકની વાત સાંભળી સૌ હસી પડ્યા. કુન્તીદેવી આ બધું સાંભળી રહ્યાં હતાં. તે આગળ આવ્યાં અને બોલ્યાં, “મહારાજ! આપને તો માત્ર એક પુત્ર અને એક કન્યા જ છે. આપની કૃપાથી મારે પાંચ પુત્રો છે. રાક્ષસને ભોજન પહોંચાડવા માટે હું તેમાંથી કોઈ એકને મોકલી દઈશ. તમે ચિંતા ન કરો.” બ્રાહ્મણદેવતા કુન્તીદેવીનો આ પ્રસ્તાવ સાંભળી તેને નકારી દીધો. તેમણે કહ્યું, “દેવિ! આપનું કહેવું આપને અનુરૂપ જ છે, પરંતુ મારે ખાતર મારા અતિથિની હત્યા હું ન કરાવી શકું.” કુન્તીએ તેમને સમજાવતાં કહ્યું, “હું મારા જે પુત્રને રાક્ષસ પાસે મોકલીશ તે ખૂબ જ બળવાન, મંત્રસિદ્ધ અને તેજસ્વી છે, રાક્ષસ તેને કંઈ જ નહીં કરી શકે.” અર્પથી બ્રાહ્મણદેવ માની ગયા. પછી કુન્તીએ ભીમસેનને

એ કામ માટે મોકલ્યો, જેણે રાક્ષસને મારીને બ્રાહ્મણની તથા આખા નગરની આપત્તિ હંમેશાંને માટે દૂર કરી આપી. ભલા, કોઈ માતા બીજાના પ્રાણ બચાવવા માટે આ રીતે પોતાના કાળજાના ટુકડાને જાણી-બૂજીને મોતના મોઢામાં ધકેલી શકે ખરી? એ કહેવાની જરૂર નથી કે કુન્તીના આ આદર્શ ત્યાગના પ્રભાવની અસર સંસાર પર ખૂબ જ સારી પડી. સૌ કોઈએ આ પ્રસંગમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ.

કુન્તીદેવીનો સત્યપ્રેમ પણ આદર્શ હતો. તે ક્યારેય વિનોદમાં પણ અસત્ય બોલતાં નહીં. તેમનાથી ભૂલથી પણ કંઈ કહેવાઈ ગયું હોય તો તેનું પણ તેઓ ગમે તે ભોગે પાલન કરતા. ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવતાં આ પ્રકારની સત્યનિષ્ઠા બીજે ક્યાંય જોવા મળતી નથી. સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને જીતીને જ્યારે અર્જુન તથા ભીમ માતાની પાસે લાવ્યા અને બહારથી જ બોલ્યા કે, “માતા! આજે અમે આ ભિક્ષા લઈ આવ્યા છીએ.” તો તેમણે જોયા વિના જ કહી દીધું કે, “બેટા! પાંચેય ભાઈઓ મળીને તેનો ઉપયોગ કરો.” પછી જ્યારે તેમને ખબર પડી કે તેઓ તો એક કન્યાને લઈને આવ્યા છે. ત્યારે તેઓ મૂંઝવણમાં પડી ગયાં. તેમણે વિચાર્યું, “જો હું મારી વાત પાછી ખેંચું તો અસત્યનો દોષ લાગે છે, અને જો મારા પુત્રોને મારા એ આદેશનું પાલન કરવાનું કહું તો સનાતન મર્યાદાનો લોપ થાય છે.” પાંચ ભાઈઓનાં લગ્ન એક કન્યા સાથે થાય એવું તો આ અગાઉ ક્યાંય જોયું કે સાંભળ્યું ન હતું. આવી સ્થિતિમાં કુન્તીદેવી કંઈ જ નિશ્ચય ન કરી શક્યાં અને ક્રિકર્તવ્ય વિમૂઢ બની ગયાં. છેવટે તેમણે યુધિષ્ઠિરની સંમતિ માગી અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને સત્ય પર કાયમ રહેવા સલાહ આપી. પાછળથી રાજા દ્રુપદે આ બાબતમાં વિરોધ ઉઠાવતાં વેદવ્યાસજીએ ત્યાં આવી, દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી તેમને સમજાવ્યા કે શંકરજીના વરદાનથી આ પાંચેય રાજકુમારો દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ

કરશે. આ રીતે દ્રૌપદીનાં લગ્ન પાંચેય ભાઈઓ સાથે વિધિપૂર્વક કરી આપવામાં આવેલ. કુન્તીદેવીની સત્યનિષ્ઠાનો વિજય થયો. તેમના મુખમાંથી કુદરતી રીતે એ વાત જ નીકળી કે “જે બનવાની જ હતી.” સત્યનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરવાથી એમ થવું એ અશક્ય નથી.

માતા કુન્તીનું જીવન આરંભથી અંત સુધી ત્યાગ, તપસ્યા અને અનાસક્તિમય રહ્યું. પાંડવોના વનવાસ અને અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન તેઓ એકલા હસ્તિનાપુરમાં જ રહ્યા હતા. ત્યાંથી તેમણે પુત્રોને માટે પોતાના ભત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ મારફત ક્ષત્રિય ધર્મ પર અડગ રહેવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો. તેમણે એ સંદેશમાં વિદુલા અને સંજયનું ઉદાહરણ આપી, ખૂબ જ માર્મિક શબ્દોમાં કહેવડાવેલ કે, “પુત્રો! જે કાર્ય માટે ક્ષત્રિયાણી પુત્રોને જન્મ આપે છે, એ કાર્ય કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.^૧ આ વખતે મારા દૂધને લજાવતા નહીં.” મહાભારતના યુદ્ધ સમયે પણ તે ત્યાં જ રહ્યા અને યુદ્ધ સમાપ્ત થયે જ્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો સમ્રાટ પદ પર અભિષેક થયો અને તેમને રાજમાતા બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે વખતે તેમણે પુત્રવિયોગથી દુઃખી પોતાનાં જેઠ (ધૃતરાષ્ટ્ર) અને જેઠાણી (ગાંધારી)ની સેવા કરવાનો ભાર પોતાના ઉપર લઈ લીધો. દ્વેષ અને અભિમાનથી મુક્ત રહી પોતાનો સમય તેની સેવામાં ગાળવા લાગ્યા, તે ત્યાં સુધી કે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી યુધિષ્ઠિરની અનુમતિ મેળવી વનમાં જવા લાગ્યા, ત્યારે તે ચૂપચાપ તેઓની સાથે થઈ ગયા અને યુધિષ્ઠિર આદિએ ઘણા સમજાવ્યા છતાં પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યાં નહીં. જીવનભર દુઃખ અને ક્લેશ ભોગવ્યા પછી જ્યારે સુખના દિવસો આવ્યા, ત્યારે પણ ભૌતિક સુખોને ઠુકરાવી સ્વેચ્છાએ ત્યાગ, તપ અને

૧. एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः॥

यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः।

(મહાO ઉદ્યોગO ૧૩૭/૯-૧૦)

સેવામય જીવન અંગીકાર કરવું એ કુન્તીમાતા સમાન પવિત્ર આત્માનું જ કામ હતું. જે જેઠ-જેઠાણી દ્વારા તેમને તથા તેમના પુત્રોને અને પુત્રવધૂઓને કષ્ટ, અપમાન અને અત્યાચાર વિના કંઈ જ મળ્યું ન હતું, તે જેઠ-જેઠાણી માટે આટલો ત્યાગ સંસારમાં ક્યાં જોવા મળે? આપણી બહેનો અને માતાઓએ કુન્તીદેવીના આવા અનુપમ ત્યાગમાંથી પ્રેરણા લેવી જોઈએ.

કુન્તીદેવી જ્યારે વનમાં જઈ રહ્યા હતા ત્યારે ભીમસેને સમજાવતાં કહ્યું કે, “માતા! જો તમારે અંતે આમ જ કરવું હતું તો પછી અમારી પાસે આટલો બધો નર-સંહાર શું કામ કરાવ્યો? અમારા વનવાસી પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી અમને જંગલમાંથી નગરમાં શું કામ લઈ આવ્યા?” તે વખતે કુન્તીએ તેને જે જવાબ આપ્યો તે હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવો છે. તેમણે કહ્યું, “બેટા! તમે લોકો કાયર બનીને હાથ પર હાથ રાખી બેસી ન રહો, ક્ષત્રિયોચિત પુરુષાર્થને છોડી અપમાનપૂર્વક જીવન ન ગાળો, શક્તિ હોવા છતાં ન્યાયોચિત અધિકારથી સદાને માટે વંચિત ન રહો, એટલા માટે મેં તમને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યા હતા, મારા પોતાના સુખ માટે નહીં. મને રાજ્યના સુખ-ભોગોની કામના નથી. હવે તો હું તપ દ્વારા શરીર છોડી પતિ-લોકમાં જવા ઈચ્છું છું, તેથી મારા વનવાસી જેઠ-જેઠાણીની સેવામાં રહી હું મારું શેષ જીવન તપસ્યામાં જ વિતાવીશ. તમે બધાં આનંદથી ઘેર પાછા જાઓ અને ધૈર્યપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરતા રહી પોતાના પરિવાર જનોને સુખ આપો.” આ રીતે પોતાના પુત્રોને સમજાવી પોતે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીની સાથે વનમાં ચાલ્યાં ગયાં અને અંત સમય સુધી તેમની સેવામાં રહીને તેમની સાથે જ દાવાગ્નિમાં બળી જઈ યોગીઓની જેમ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. કુન્તીદેવી જેવી આદર્શ મહિલાઓ સંસારના ઇતિહાસમાં ઘણી જ ઓછી જોવા મળશે.

દેવી દ્રૌપદી

દેવી દ્રૌપદી પાંચાલનરેશ રાજા દ્રુપદનાં અયોનિજા પુત્રી હતાં. તેમની ઉત્પત્તિ યજ્ઞવેદીથી થઈ હતી. તેમનું રૂપ-લાવણ્ય અનુપમ હતું. એ સમયે એના સમાન સુંદરી કોઈ અન્ય પૃથ્વી પર ન હતી. તેના શરીરમાંથી તાજા ખીલેલા કમળ જેવી સુગંધ નીકળી એક કોશ સુધી ફેલાતી રહેતી. તેના જન્મ સમયે આકાશવાણી થયેલ કે, “દેવતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ક્ષત્રિયોના સંહારના ઉદ્દેશથી આ રમણી-રત્નનો જન્મ થયો છે. તેના કારણે કૌરવોને ખૂબ ભય થશે.” કૃષ્ણ વર્ણ હોવાથી લોકો તેને કૃષ્ણા પણ કહેતા. પૂર્વજન્મમાં ભગવાન શંકર દ્વારા આપવામાં આવેલ વરદાનથી તેને આ જન્મમાં પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયેલ. સ્વયંવરમાં એકલા અર્જુન દ્વારા તે જીતાયેલ હોવા છતાં માતા કુન્તીની આજ્ઞાથી તેનાં લગ્ન પાંચેય પાંડવો સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં.

દ્રૌપદી ઉચ્ચકોટિની પતિવ્રતા તથા ભગવદ્ભક્તા હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં તેનો અવિચળ પ્રેમ હતો. તે ભગવાનને પોતાના રક્ષક, હિતેચ્છુ તેમજ પરમ આત્મીય માનતી હતી. ભગવાનની સર્વવ્યાપકતા તેમજ સર્વશક્તિમત્તામાં તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. કૌરવોની સભામાં દુષ્ટ દુઃશાસન તેને નિર્વસ્ત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો અને એ અમાનુષી અત્યાચારને અટકાવવાની સભાસદોમાંથી જ્યારે કોઈએ હિંમત ન કરી, ત્યારે પોતાની લાજ બચાવવાનો તેણે કોઈ બીજો ઉપાય ન જોઈ અત્યંત આતુરભાવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પોકાર્યા :

ગોવિન્દ દ્વારકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપીજનપ્રિય ।

કૌરવૈઃ પરિભૂતાં માં કિં ન જાનાસિ કેશવ ॥

હે નાથ હે રમાનાથ વ્રજનાથાર્તિનાશન ।
 કૌરવાર્ણવમગ્રાં મામુદ્ધરસ્વ જનાર્દન ॥
 કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિન્ વિશ્વાત્મન્ વિશ્વભાવન ।
 પ્રપન્નાં પાહિ ગોવિન્દ કુરુમધ્યેઽવસીદતીમ્ ॥

(મહાઠ સભાઠ ૬૮/૪૧-૪૩)

સાચા હૃદયના કરુણ પોકારને ભગવાન તરત સાંભળે છે. શ્રીકૃષ્ણ એ વખતે દ્વારકામાં હતા. ત્યાંથી તેઓ દોડતા આવ્યા અને ધર્મરૂપે દ્રૌપદીના વસ્ત્રમાં છુપાઈને તેની લાજ બચાવી. તે સમયે ભગવાનનો વસ્ત્રાવતાર થઈ ગયો. ભગવાનની કૃપાથી દ્રૌપદીની સાડી અનંતગણી લાંબી થઈ ગઈ. દુઃશાસન તેને જેમ જેમ ખેંચતો રહ્યો, તેમ તેમ તે વધતી જ જતી હતી. જોતજોતામાં ત્યાં સાડીઓનો ઢગલો થઈ ગયો. મહાબલી દુઃશાસનની પ્રચંડ ભુજાઓ થાકી ગઈ, પરંતુ સાડીનો અંત ન આવ્યો. સભામાં ઉપસ્થિત સૌએ ભગવદ્ભક્તિ અને પતિવ્રતા નારીના પ્રભાવનો અદ્ભુત ચમત્કાર જોયો. અંતે દુઃશાસન લજ્જિત થઈ હારી-થાકીને બેસી ગયો. ભક્તવત્સલ પરમાત્માએ પોતાની અનન્ય ભક્તની લાજ રાખી. ધન્ય છે પ્રભુની ભક્તવત્સલતાને!

એક દિવસની વાત છે - જ્યારે પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે કામ્યકવનમાં રહેતા હતા ત્યારે દુર્યોધન દ્વારા મોકલવામાં આવેલ મહર્ષિ દુર્વાસા પોતાના દસ હજાર શિષ્યોને સાથે લઈ ત્યાં આવી ચડ્યા. દુર્યોધને ગણતરીપૂર્વક તેમને બરાબર એવા સમયે જ ત્યાં મોકલ્યા હતા કે જ્યારે અહીં બધા ભોજન કરીને વિશ્રામની તૈયારી કરી રહ્યા હોય. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે અતિથિ સેવાના ઉદ્દેશથી ભગવાન સૂર્યદેવ પાસેથી એક એવું ચમત્કારી પાત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે જેમાં પકાવેલું થોડું અન્ન પણ અક્ષય બની જતું. પરંતુ તેમાં શરત એ હતી કે જ્યાં સુધી દ્રૌપદી ભોજન ન કરી લે, ત્યાં સુધી તે પાત્રની વિશેષતા રહેતી. યુધિષ્ઠિર મહારાજે તો મહર્ષિને તેમની શિષ્યમંડળી સહિત ભોજન માટે આગ્રહપૂર્વક કહી દીધું અને તે સૌ યુધિષ્ઠિરજીના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી સ્નાનાદિ માટે ગંગાતટ પર ચાલ્યા ગયા.

દુર્વાસાજી પોતાની સાથે દસ હજાર શિષ્યોનું જાણે કે એક આખું

વિશ્વવિદ્યાલય જ સાથે લઈને ફરતા હતા. અને ધર્મરાજે તે સૌને ભોજનનું નિમંત્રણ તો આપી દીધું, ઋષિઓએ તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો; પરંતુ કોઈએ એ વાતનો વિચાર ન કર્યો કે દ્રૌપદીએ ભોજન કરી લીધું છે તેથી હવે સૂર્યભગવાન દ્વારા આપવામાં આવેલ પેલા પાત્રમાંથી આ લોકોના ભોજનની વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં. દ્રૌપદી મોટી ચિંતામાં પડી ગઈ. તેણે વિચાર્યું, “મહર્ષિ જો ભોજન કર્યા વિના પાછા જશે તો શાપ આપ્યા વિના નહીં રહે.” દુર્વાસાજીનો કોપી સ્વભાવ તો જગવિખ્યાત હતો. દ્રૌપદીને બીજો કોઈ ઉપાય ન સૂઝતા તેણે મનોમન ભક્તભય ભંજન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું અને આ આપત્તિમાંથી ઉગારવા માટે તેમને પ્રાર્થના કરી -

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાબાહો દેવકીનન્દનાબ્ધય ॥
 વાસુદેવ જગન્નાથ પ્રણતાર્તિવિનાશન ।
 વિશ્વાત્મન્ વિશ્વજનક વિશ્વહર્તઃ પ્રભોઽબ્ધય ॥
 પ્રપન્નપાલ ગોપાલ પ્રજાપાલ પરાત્પર ।
 આકૂતીનાં ચ ચિત્તીનાં પ્રવર્તક નતાસ્મિ તે ॥
 વરેણ્ય વરદાનન્ત અગતીનાં ગતિર્ભવ ।
 પુરાણપુરુષ પ્રાણમનોવૃત્ત્યાદ્યગોચર ॥
 સર્વાધ્યક્ષ પરાધ્યક્ષ ત્વામહં શરણં ગતા ।
 પાહિ માં કૃપયા દેવ શરણાગતવત્સલ ॥
 નીલોત્પલદલશ્યામ પદ્મગર્ભારુણોક્ષણ ।
 પીતામ્બરપરીધાન લસત્કૌસ્તુભભૂષણ ॥
 ત્વમાદિરન્તો ભૂતાનાં ત્વમેવ ચ પરાયણમ્ ।
 પરાત્પરતરં જ્યોતિર્વિશ્વાત્મા સર્વતોમુખઃ ॥
 ત્વામેવાહુઃ પરં બીજં નિધાનં સર્વસમ્પદામ્ ।
 ત્વયા નાથેન દેવેશ સર્વાપદ્ભ્યો ભયં ન હિ ॥
 દુઃશાસનાદહં પૂર્વં સભાયાં મોચિતા યથા ।
 તથૈવ સઙ્કટાદસ્માન્મામુદ્ધર્તુમિહાર્હસિ ॥

(મહાભારત ૧.૧૦ ૨૬૩/૮-૧૬)

શ્રીકૃષ્ણ તો ઘટ-ઘટની જાણનાર છે. તેઓ તુરત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ દ્રૌપદીમાં જાણે પ્રાણ આવી ગયા. ડૂબતા માણસને જાણે આધાર મળી ગયો. દ્રૌપદીએ તેમને ટૂંકમાં બધી વાત કહી સંભળાવી. પણ શ્રીકૃષ્ણે તો અધીરતાપૂર્વક કહ્યું, “એ બધી વાત પછી, પહેલાં મને કંઈક ખાવાનું આપ. મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે. તું જાણે જ છે કે હું કેટલે દૂરથી થાકીને આવું છું.” દ્રૌપદી લજજાથી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેણે અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું, “પ્રભો! હું હમણાં જ જમીને ઊઠી છું. હવે તો અમારા પાત્રમાં કંઈ જ નથી બચ્યું.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “તારું એ પાત્ર મને જરા બતાવ તો ખરી!” કૃષ્ણા પાત્ર લઈને આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે એને પોતાના હાથમાં લઈ જોયું તો તેના કાંઠા પર ભાજનું એક પાંદડું ચોંટી રહેલું મળી આવ્યું. તેમણે તેને પોતાના મોંમાં મૂકતાં કહ્યું, “આ ભાજનના એક પત્તાથી સંપૂર્ણ જગતના આત્મા યજ્ઞભોક્તા પરમેશ્વર તૃપ્ત થઈ જાઓ.” પછી તરત તેમણે સહદેવને કહ્યું, “ભાઈ! હવે તું એ સઘળા મુનીશ્વરોને ભોજન માટે બોલાવી લાવ.” સહદેવે ગંગાકિનારે જઈને જોયું તો ત્યાં કોઈ જ ન હતું. વાત એમ બની કે આ બાજુ જ્યારે ભગવાને ભાજનું પાંદડું મોઢામાં મૂકી સંકલ્પ કર્યો, એ વખતે મુનિઓ જળમાં ઊભા રહી અઘમર્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે સૌને એકાએક એવો અનુભવ થયો કે જાણે એમનું પેટ ગળા સુધી અન્નથી ઠસોઠસ ભરાઈ ગયું હોય! તે સૌ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “હવે આપણે ત્યાં જઈને શું જમીએ?” દુર્વાસાજીએ ત્યાંથી ચુપચાપ ભાગી જવાનું જ ઉચિત અને શ્રેયસ્કર માન્યું, કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે પાંડવો ભગવદ્ભક્ત છે અને અંબરીષને ત્યાં તેમના પર જે વીત્યું હતું, ત્યારથી તેઓને ભગવાનના ભક્તોનો ખૂબ ડર લાગતો. બસ, બધા જ મુનિઓ ત્યાંથી જતા રહ્યા. સહદેવે આજુબાજુમાં રહેતા અન્ય તપસ્વીઓ પાસેથી એ સૌના નાસી જવાના સમાચાર મેળવ્યા અને પાછા આવી બધી વાત ધર્મરાજને કહી. આ રીતે દ્રૌપદીની કૃષ્ણભક્તિથી પાંડવો પરની એક મોટી આફત ટળી. શ્રીકૃષ્ણે આવનાર તેમને દુર્વાસાના ક્રોધમાંથી બચાવી લીધા. અને આ રીતે પોતાની શરણાગતવત્સલતાનો પરિચય આપ્યો.

એક વાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દેવી સત્યભામાને લઈને વનમાં પાંડવોને મળવા આવ્યા. એ વખતે વાતવાતમાં સત્યભામાએ દ્રૌપદીને પૂછ્યું, “બહેન! હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું. હું જોઉં છું કે તમારા શૂરવીર અને બળવાન પતિદેવો હંમેશાં તમારે આધીન રહે છે, તેનું રહસ્ય શું છે? શું તમે કોઈ જંતર-મંતર કે ઔષધ જાણો છો? અથવા શું તમે જપ, તપ, વ્રત, હોમ કે કોઈ અન્ય વિદ્યા દ્વારા તેઓને વશમાં કરી રાખ્યા છે? મને પણ કોઈ એવો ઉપાય બતાવો કે જેથી ભગવાન શ્યામસુંદર મારા વશમાં થઈ જાય.” દેવી દ્રૌપદીએ કહ્યું, “બહેન! આપ શ્યામસુંદરના પટરાણી અને પ્રિયતમા થઈ કેવી વાત કહી રહ્યા છો? સતી-સાધ્વી સ્ત્રીઓ જંતર-મંતર વગેરેથી એટલી જ દૂર રહે છે, જેટલી સાપ અને વીંછીથી. શું પતિને જંતર-મંતરથી વશમાં કરી શકાતા હશે? ભલીભોળી અથવા દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ જ પતિને વશમાં કરવા માટે એ પ્રકારના પ્રયોગો અજમાવતી હોય છે. એમ કરીને તેવી સ્ત્રીઓ પોતાનું તથા પોતાના પતિનું અહિત જ કરે છે. એવી સ્ત્રીઓથી સદા દૂર રહેવું જોઈએ.”

પછી દ્રૌપદી પોતાના પતિદેવોને પ્રસન્ન રાખવા કેવા પ્રકારનું આચરણ કરતા હતા તે કહી બતાવ્યું. તેણે કહ્યું, “બહેન! હું અહંકાર અને કામ-ક્રોધનો ત્યાગ કરી ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક બધા પાંડવો તથા તેમની પત્નીઓની સેવા કરું છું. હું હંમેશાં ઈર્ષ્યાથી દૂર રહું છું અને મનને વશમાં રાખી માત્ર સેવાની ભાવનાથી જ મારા પતિદેવોમાં મન રાખું છું. કડવાં વેણથી દૂર રહું છું. કઢંગી રીતે ઊભી નથી રહેતી. ખોટી વાતો પર ધ્યાન આપતી નથી, ખરાબ જગ્યાએ બેસતી નથી, દૂષિત આચરણ કદી પણ કરતી નથી. તથા પતિદેવોના અભિપ્રાયપૂર્ણ સંકેતોનું અનુસરણ કરું છું. દેવતા, મનુષ્ય, ગંધર્વ, નવયુવક અથવા સૌંદર્યવાન - ગમે તેવો પુરુષ કેમ ન હોય, મારું મન પાંડવો સિવાય ક્યાંય જતું જ નથી. મારા પતિદેવો ભોજન ન કરી લે ત્યાં સુધી હું ભોજન કરતી નથી, તેમના પહેલાં સ્નાન કરતી નથી અને તેઓ ઊભા હોય ત્યાં સુધી હું બેસી જતી નથી. જ્યારે જ્યારે મારા પતિદેવ ઘેર આવે છે, ત્યારે હું ઊભી થઈ તેમને આસન અને જળ આપું છું. હું ઘરનાં વાસણો માંજી ધોઈને સાફ રાખું છું. સ્વાદિષ્ટ

રસોઈ બનાવી સમય પર ભોજન કરાવું છું, હંમેશાં સજાગ રહું છું. ઘરમાં અનાજની જાળવણી રાખું છું, ઘરને વાળી ચોળીને સ્વચ્છ રાખું છું. હું વાતચીતમાં કોઈનો પણ તિરસ્કાર કરતી નથી. કુલટા સ્ત્રીઓનો કદી સંગ કરતી નથી અને સદા પતિને અનુકૂળ રહી આજસથી દૂર રહું છું. હું વારંવાર વિનાકારણ દરવાજા પાસે જઈને ઊભી રહેતી નથી કે કુડો-કચરો નાખવાની જગ્યાએ પણ વધુ વખત ઊભી રહેતી નથી. હંમેશાં સત્ય બોલું છું અને પતિસેવામાં તત્પર રહું છું. પતિદેવ વિના એકલું રહેવું મને બિલકુલ પસંદ નથી. જ્યારે કોઈ કાર્ય અંગે પતિદેવ બહાર ગયા હોય ત્યારે હું પુષ્પ અને ચંદન આદિ અંગરાગ છોડી નિયમ અને વ્રતોનું પાલન કરી દિવસો વિતાવું છું. મારા પતિ જે વસ્તુ નથી ખાતા, નથી પીતા અથવા જેનું સેવન નથી કરતા, તે ચીજોથી હું પણ દૂર રહું છું. સ્ત્રીઓને માટે શાસ્ત્રમાં જે જે નિયમો બતાવ્યા છે, એ સર્વનું હું પાલન કરું છું. શરીરને યથાપ્રાપ્ત વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જિત રાખું છું તથા હંમેશાં સાવધાન રહી પતિદેવોનું પ્રિય કરવામાં તત્પર રહું છું.”

“સાસુજીએ મને અમારી કુળ પરંપરા સંબંધી જે જે ધર્મો સમજાવ્યા છે તે બધાનું હું બરાબર પાલન કરું છું. સાધુ-સંતો અને અભ્યાગતોને ભિક્ષા આપવી, દેવતાઓનું પૂજન કરવું, શ્રાદ્ધ વગેરે સમયે તથા તહેવારોમાં પકવાન આદિ બનાવવા, સન્માનનીય વ્યક્તિઓનો યથાયોગ્ય આદર કરવો તથા બીજા પણ સ્ત્રીઓ માટેના જે જે વિહિત ધર્મો છે તે બધાનું હું સાવધાનીપૂર્વક રાત-દિવસ પાલન કરું છું. હું સદા-સર્વદા વિનયને ધારણ કરી રાખું છું. મારી માન્યતા પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો સનાતન ધર્મ પોતાના પતિને આધીન રહેવું એ જ છે. પતિ જ સ્ત્રીને માટે પરમેશ્વર છે. હું મારા પતિથી આગળપડતી ક્યારેય નથી રહેતી. તેમનાથી સારું ભોજન નથી કરતી, તેમનાથી વધુ સારાં વસ્ત્રો નથી પહેરતી અને સાસુજી સાથે ક્યારેય પણ વાદવિવાદ નથી કરતી. સદા સંયમપૂર્વક રહું છું. હંમેશાં પતિદેવના પહેલાં ઊઠી જાઉં છું તથા કુટુંબના વડીલોની સેવામાં રત રહું છું. મારા સાસુની હું ભોજન, જળ અને વસ્ત્ર આદિથી સેવા કરું છું ભોજન, વસ્ત્ર અને આભૂષણ આદિમાં હું ક્યારેય તેમના કરતાં કોઈ વિશેષતા નથી

ધરાવતી. પહેલાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરને દસહજાર દાસીઓ હતી. મને એ બધીનાં નામ, રૂપ, વસ્ત્ર આદિ સઘળી બાબતોનો ખ્યાલ રહેતો અને એ બાબતનું પણ ધ્યાન રહેતું કે કોણે કયું કામ કર્યું છે અને કયું નહીં. જે સમયે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રહીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર પૃથ્વીનું પાલન કરી રહ્યા હતા તે સમયે તેમની સાથે એક લાખ ઘોડા અને એક લાખ હાથી ચાલતા. તે બધાની ગણતરી અને વ્યવસ્થા હું જ કરતી તથા હું જ તેઓની આવશ્યકતાઓની સંભાળ રાખતી. અંતઃપુરના ગોવાળ અને અન્ય પશુપાલકો સહિત બધાં જ નોકર-ચાકરના કામકાજની દેખરેખ હું પોતે જ રાખતી હતી.”

“મહારાજાની આવક-જાવક અને બચત જે કંઈ થતી તે બધાંનો હિસાબ પણ હું જ રાખતી. પાંડવો તો કુટુંબની બધી જ જવાદારી મારા પર છોડીને પોતે પૂજાપાઠમાં લાગી રહેતા અને આવતા-જતા અતિથિઓના સ્વાગત-સત્કાર કરતા રહેતા; હું બધાં જ પ્રકારનાં સુખોનો ત્યાગ કરી તેઓની સંભાળ રાખતી. મારા પતિદેવોનો જે અખૂટ ખજાનો હતો તેની જાણકારી પણ મને એકને જ હતી. હું ભૂખ-તરસ જોયા વિના રાત-દિવસ પાંડવોની સેવામાં જ રહેતી. એ વખતે મારા માટે તો રાત અને દિવસ બધું સરખું થઈ ગયું હતું. હું હંમેશાં સૌથી પહેલાં ઊઠતી અને સૌના સૂઈ ગયા પછી જ સૂતી. સત્યભામાજી! પતિને અનુકૂળ કરવાનો હું તો આ ઉપાય જ જાણું છું.” એક આદર્શ ગૃહિણીએ ઘરમાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ, તેની પૂરી શિક્ષા દ્રૌપદીના જીવનમાંથી મળી રહે છે.

દેવી દ્રૌપદીમાં ક્ષત્રિયોચિત તેજ અને ભક્તોચિત ક્ષમા બંનેનો અભૂતપૂર્વ સમન્વય હતો. તે અત્યંત બુદ્ધિમાન તેમજ વિદુષી હતા. તેમનામાં ત્યાગ-ભાવના પણ અદ્ભુત હતી. તેમના પતિવ્રતથી તો સૌ ઘણા પ્રભાવિત હતા. તેમને જ્યારે દુષ્ટ દુઃશાસન ચોટલો ખેંચીને સભામાં ઘસડી લાવ્યો, તે વખતે તેમણે તેને કડક ભાષામાં પોતાના પતિના ક્રોધનો ભય બતાવેલ અને બધા સભાસદોની વચ્ચે તેને ધિક્કારેલ અને દ્રોણ, ભીષ્મ તેમજ વિદુર જેવા સન્માન્ય ગુરુજનોને પણ તેમના ચૂપ રહેવા બદલ ખખડાવેલ. તેમણે હિંમતપૂર્વક સૌ સભાસદોને લલકારતાં તેઓની

પાસે ન્યાયની માગણી કરતા તેઓને ધર્મની આણ આપી પૂછ્યું કે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાની જાતને હારીને પછી મને દાવમાં મૂકી છે; એ સ્થિતિમાં તેમને આ રીતે મને દાવમાં લગાવવાનો અધિકાર હતો ખરો? બધાં જ ચૂપ રહ્યા. દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો જવાબ કોઈ આપી શક્યા નહીં, ત્યારે દુર્યોધનના ભાઈ વિકર્ણે ઊભા થઈ સૌને દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા હાકલ કરી તથા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા કહ્યું કે, “એક વાત તો એ કે દ્રૌપદી પાંચેય ભાઈઓની પત્ની હોવાથી એકલા યુધિષ્ઠિરને તેને દાવમાં લગાવવાનો કોઈ અધિકાર જ ન હતો. બીજું, તેમણે પોતાની જાતને હારીને પછી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી છે તેથી પણ તેમની આ ચેષ્ટા અનધિકૃત ગણવી જોઈએ.” વિકર્ણની વાત સાંભળી વિદુરજીએ તેનું સમર્થન કર્યું અને કેટલાક અન્ય સભાસદોએ પણ તેની પ્રશંસા કરી, પરંતુ કર્ણે વિકર્ણને ધમકાવીને બળપૂર્વક બેસાડી દીધો. આ રીતે ભરી સભામાં દુઃશાસન દ્વારા ઘસડાઈને અપમાનિત થવા છતાં દ્રૌપદીનો નૈતિક વિજય થયો હતો. તેની બુદ્ધિ સર્વોપરી સાબિત થઈ. તેની ન્યાયી વાતનું ખંડન કોઈ કરી શક્યું નહીં. અંતે વિદુરજીના સમજાવવાથી ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને ઠપકો આપ્યો અને દ્રૌપદીને ખુશી કરવા માટે તેને વરદાન માગવા કહ્યું. તેણે વરદાનમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે એ જ માગ્યું કે, “મારા પાંચેય પતિદેવોને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે.” ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું. “બેટી! બીજું પણ કંઈક માગી લે.” ત્યારે દ્રૌપદીએ જે ઉત્તર આપ્યો એ દ્રૌપદીને માટે સર્વથા અનુરૂપ હતો. તેના એ જવાબમાં તેની નિર્લોભતા અને ધર્મપ્રેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેણે કહ્યું, “મહારાજ! વધુ લોભ કરવો તે સારું નહીં. બીજું કંઈ માગવાની મારી બિલકુલ ઈચ્છા નથી. મારા પતિદેવો સ્વયં સમર્થ છે. હવે જ્યારે તેઓ ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે, ત્યારે તેઓ પોતે જ બાકીનું બધું મેળવી લેશે.” આ રીતે દ્રૌપદીએ પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને પતિવ્રતાના બળથી પોતાના પતિઓને ગુલામીમાંથી છોડાવ્યા હતા.

દ્રૌપદીના લાંબા લાંબા કાળા વાળનો જે થોડા જ દિવસ પહેલાં રાજસૂય યજ્ઞના અવભૃથ સ્નાન સમયે અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો.

એ જ વાળને દુષ્ટ દુઃશાસને ભરી સભામાં ખેંચ્યા - એ પ્રસંગને દ્રૌપદી ક્યારેય ભૂલી શક્યાં ન હતાં. એ અમાનુષી અત્યાચારની આગ તેના હૃદયમાં સદા જલતી જ રહી, તેથી જ્યારે જ્યારે તેની સમક્ષ કૌરવો સાથે સંધિ કરવાની વાત આવતી રહી ત્યારે ત્યારે તે એ વાતનો વિરોધ કરતા રહ્યા અને પોતાના થયેલા અપમાનની બરાબર યાદ અપાવી પોતાના પતિદેવોને યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહિત કરતા રહ્યા. અંતે જ્યારે એમ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે એક વાર ફરી કૌરવોને સમજાવી જોવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે વખતે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો તરફથી સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈને હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે દ્રૌપદીએ પોતાના થયેલા અપમાનને યાદ કરી, પોતાના લાંબા લાંબા વાળ હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, “શ્રીકૃષ્ણ! આપ સંધિ કરવા જઈ રહ્યા છો એ તો ઠીક છે, પરંતુ મારા આ વાળને ભૂલી જતા નહીં.” તેણે તો ત્યાં સુધી કહી દીધું કે, “પાંડવોની યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તો કંઈ વાંધો નહીં, મારા વૃદ્ધ પિતા પોતાના મહારથી પુત્રો સહિત કૌરવો સામે સંગ્રામ ખેલશે અને અભિમન્યુ સહિત મારા પાંચેય વીર પુત્રો પણ એ યુદ્ધમાં ઝઝૂમશે.”

કામ્યકવનમાં જ્યારે દુષ્ટ જયદ્રથે જબરદસ્તીથી ઉપાડી હરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે તેણે તેને પૂરી તાકાતથી ધક્કો મારી કપાયેલા વૃક્ષની જેમ જમીન પર પછાડી દીધો, પરંતુ તે તરત ધૂળ ખંખેરી ઊભો થઈ ગયો અને દ્રૌપદીને બળજબરીથી રથ પર બેસાડી ભાગ્યો હતો. પાછળથી જ્યારે ભીમસેન અને અર્જુને તેને પકડી પાડી, ખૂબ પીટવા લાગેલ, ત્યારે દ્રૌપદીએ જ દયાપૂર્વક તેને છોડાવેલ. આ રીતે દ્રૌપદી ક્રોધની સાથે ક્ષમા કરવાનું પણ જાણતા હતા. તેનું પતિવ્રત તેજ તો અપૂર્વ હતું જ. જે કોઈએ તેની છેડછાડ કરવાની દુષ્ટ ચેષ્ટા કરી તે સૌને પોતાના પ્રાણથી હાથ ધોવા પડ્યા. દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ, જયદ્રથ, કીચક વગેરે બધાની એ જ દશા થઈ. ભલા, પતિવ્રતા નારીની દુઃખભરી હાય કોને નથી ખાઈ જતી? મહાભારત યુદ્ધમાં કૌરવોનો જે સર્વનાશ થયો તેનું મૂળ કારણ સતી દ્રૌપદીનું અપમાન જ હતું.

પતિવ્રતા ગાંધારી

જગતની પતિવ્રતા દેવીઓમાં સતી ગાંધારીનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. તે ગાંધારરાજ સુબલના પુત્રી અને શકુનિના બહેન હતા. તેણે કુમાર અવસ્થામાં જ ભગવાન શંકરની ખૂબ આરાધના કરી, તેમની પાસેથી સો પુત્રોનું વરદાન મેળવ્યું હતું. તેને જ્યારે જાણવા મળ્યું કે તેના લગ્ન નેત્રહીન ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે થવાના છે, ત્યારથી જ તેણે પોતાની બંને આંખો પર પટ્ટી બાંધી દીધી. તેણે વિચાર્યું કે જો મારા પતિ નેત્રસુખથી વંચિત છે, તો પછી મને સંસારના રૂપ-રંગ નીરખવાનો શું અધિકાર છે? ત્યારથી તે જીવનપર્યંત પોતાના નિશ્ચય પર દૃઢતાથી ટકી રહ્યાં. પતિની સાથે ઇન્દ્રિયસુખના ત્યાગનું આવું અનોખું ઉદાહરણ વિશ્વના ઇતિહાસમાં ક્યાંય જોવા નથી મળતું. તેનો આ ત્યાગ અને તપ અનુપમ હતા, જગત સમક્ષ એક સુંદર દૃષ્ટાંત હતું. તે હંમેશાં પોતાના પતિને અનુકૂળ જ રહ્યા. લગ્ન પછી સાસરે આવતા જ તેણે પોતાના સદ્ગુણોથી પતિ તથા સમગ્ર પરિવારજનોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા. ધન્ય છે તેમના પતિપ્રેમને!

દેવી ગાંધારી જેવાં પતિવ્રતા હતાં, એવાં જ નિર્ભીક અને ન્યાયપ્રિય હતાં. તે હંમેશાં સત્ય, નીતિ અને ધર્મનો જ પક્ષપાત કરતાં, અન્યાયનું સમર્થન ક્યારેય કરતાં ન હતાં. તેના પુત્રોએ ભરી સભામાં દ્રૌપદી પર જે અત્યાચાર ગુજારેલ, તેનું તેના મનમાં ખૂબ દુઃખ થયેલ. તેઓ પોતાના પુત્રોના આ દુષ્કૃત્ય પર નારાજ હતાં. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રોની વાતમાં આવી જઈને પાંડવોને બીજી વખત જુગાર

માટે બોલાવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તે ખૂબ દુઃખી થયેલ. તેણે તે જુગારનો વિરોધ કરતાં પોતાના પતિને કહ્યું હતું કે, “સ્વામી! દુર્યોધન જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે ગધેડાની જેમ અવાજ કરી ભૂંકવા લાગેલ, જેથી પરમજ્ઞાની વિદુરજીએ એ વખતે કહ્યું હતું કે, ‘આ પુત્રનો પરિત્યાગ કરી દો.’ મને એ વાત યાદ કરી એમ જ લાગે છે કે આ કુરુવંશનો નાશ કરીને રહેશે. આર્યપુત્ર! આપ પોતાની ભૂલથી સૌને આપત્તિમાં ન નાખો. આ ઉદ્ધત મૂર્ખાઓની હા માં હા ન કરો. આપણા કુળના નાશનું કારણ ન બનો. બંધાયેલી પાળને ન તોડો. બુઝાઈ ગયેલી આગ ફરી ભભૂકી ઊઠશે. પાંડવો શાંત છે, તેમના મનમાં કોઈ વેર-વિરોધ નથી. તેમને હવે કોપિત કરવા ઉચિત નથી. જોકે આપ બધી વાત જાણો છો, છતાં હું આપને યાદ કરાવી દઉં છું. દુર્બુદ્ધિપુરુષના ચિત્ત પર શાસ્ત્રના ઉપદેશનો પ્રભાવ નથી પડતો, પણ આપ વૃદ્ધ હોવા છતાં બાળક જેવી વાત કરો છો તે બરાબર નથી. અત્યારે તો આપ આપણા પુત્ર સમાન પાંડવોને અપનાવી લો. તેઓ દુઃખી થઈને કદાચ આપણાથી અલગ ન પડી જાય. કુળકલંક દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવામાં જ કલ્યાણ છે. તેના જન્મ વખતે મેં મોહવશ વિદુરજીની વાત માની ન હતી, તેનું જ આ પરિણામ છે. શાંતિ, ધર્મ અને મંત્રીઓની સલાહ દ્વારા આપ પોતાની વિચારશક્તિને સુરક્ષિત રાખો, પ્રમાદ ન કરો. વગરવિચાર્યે કાર્ય કરવાથી પરિણામ અત્યંત દુઃખદાયી આવશે. રાજ્યલક્ષ્મી કૂર લોકોના હાથમાં જવાથી તેઓનો જ વિનાશ કરે છે.” ગાંધારીનાં આ વાક્યોમાંથી ધર્મ, નીતિ અને નિષ્પક્ષતા ટપકી રહ્યાં છે. તે દુર્યોધનને પણ તેનાં અનુચિત કાર્યો બદલ બરાબર ટોકતાં રહેતાં અને તેની ઉદ્દંડતા માટે તેને ફટકારતા રહેતાં, તેમજ અનીતિના ભાવી દુષ્પરિણામનું સ્પષ્ટ ચિત્ર તેની સામે રજૂ કરતાં રહેતાં, પણ દુર્યોધનના માથા પર કાળ નાચી રહ્યો હતો તેથી તે માતાની આ બધી હિતભરી વાતો પર ધ્યાન આપતો નહીં.

પાંડવો તરફથી સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈને જ્યારે સ્વયં ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પધાર્યા અને તેઓ દુર્યોધનને સમજાવતા થાકી ગયા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધારીને બોલાવીને કહ્યું કે, “હવે તો તું જ તારા પુત્રોને સમજાવ. તેઓ અમારામાંથી તો કોઈની વાત સાંભળતા નથી.” પતિની વાત સાંભળી ગાંધારીએ કહ્યું, “રાજન્! આપ પુત્રોના મોહમાં ફસાયેલા છો, તેથી આ બાબતમાં સૌથી વધુ દોષિત તો આપ જ છો! દુર્યોધન અત્યંત પાપી છે, એમ જાણવા છતાં આપ તેની બુદ્ધિની પાછળ ચાલી રહ્યા છો. દુર્યોધનને તો કામ, ક્રોધ અને લોભે પોતાની ચુંગાલમાં ફસાવી રાખ્યો છે. હવે આપ જબરદસ્તીપૂર્વક પણ તેને તેના માર્ગથી પાછો વાળી નહીં શકો. આપે કંઈ વિચાર કર્યા વિના જ આ મૂર્ખ, દુરાત્મા, કુસંગી અને લોભી પુત્રના હાથમાં રાજ્યની ધુરા સોંપી દીધી, તેનું જ ફળ આજે ભોગવી રહ્યા છો. આપ આપણા ઘરમાં જ પડી રહેલી ફૂટફાટની ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છો. અને એમ કરીને આપ પોતાની જાતને પાંડવોની દૃષ્ટિમાં હાસ્યાસ્પદ બનાવી રહ્યા છો. જુઓ, જો સામ કે ભેદથી જ કોઈ આપત્તિ ટાળી શકાતી હોય તો કોઈ પણ સમજુ વ્યક્તિ પોતાના સ્વજનો સામે દંડનો પ્રયોગ શું કામ કરે?” ગાંધારીની આ દલીલો કેટલી નિર્ભીક નિષ્પક્ષ, હિંમતભરી અને સચોટ હતી!

ત્યાર પછી ગાંધારીએ પોતાના પુત્રને બોલાવીને સમજાવતાં કહ્યું, “બેટા! મારી વાત સાંભળ. તને તારા પિતા, ભીષ્મજી, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય તથા વિદુરજીએ જે વાત કરી તેનો સ્વીકાર કરી લે. જો તું પાંડવો સાથે સુલેહ કરી લઈશ, તો તેમ કરવાથી તું ખરેખર પિતામહ ભીષ્મની, તારા પિતાજીની, મારી તથા દ્રોણાચાર્ય આદિ હિતેચ્છુઓની એક મોટી સેવા કરી ગણાશે. વત્સ! રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું, ટકાવી રાખવું અને ભોગવવું એ આપણા હાથની વાત નથી. જે પુરુષ જિતેન્દ્રિય હોય એ જ રાજ્યની રક્ષા કરી શકે છે. કામ અને ક્રોધ તો મનુષ્યને અર્થથી ચ્યુત કરી દે છે. એ બંને શત્રુઓને જીતીને જ રાજા પૃથ્વીને જીતી શકે છે. જો બેટા! જે રીતે ઉદ્દંડ ઘોડાઓ મૂર્ખ સારથીને રસ્તામાં

જ મારી નાખે છે, તે જ રીતે આ ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવામાં ન આવે તો મનુષ્યનો વિનાશ કરવા માટે તે પર્યાપ્ત છે. ઈન્દ્રિયો જેના નિયંત્રણમાં હોય તે વ્યક્તિ બધાં જ કાર્યો સમજીવિચારીને કરે છે અને લક્ષ્મી તેની પાસે ચિરકાળ સુધી ટકી રહે છે. તાત! તારા દાદા ભીષ્મજી તથા દ્રોણાચાર્યજીએ જે સલાહ આપી છે, તે બરાબર છે. હકીકતમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને કોઈ જ જીતી શકે તેમ નથી, તેથી તું શ્રીકૃષ્ણનું શરણ સ્વીકાર. જો તેઓ પ્રસન્ન રહેશે તો બંને પક્ષનું હિત થશે. વત્સ! યુદ્ધ કરવામાં કલ્યાણ નથી. તેમાં ધર્મ અને અર્થ પણ નથી; તો સુખ તો ક્યાંથી મળશે? જો તું તારા મંત્રીઓ સહિત સુખપૂર્વક રાજ્ય ભોગવવા ઈચ્છતો હોય, તો પાંડવોને તેમનો વાજબી ભાગ આપી દે. પાંડવોને તેર વર્ષ સુધી ઘરથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવેલ તેમાં પણ મોટો અપરાધ થયેલ છે. હવે તેમની સાથે સંધિ કરીને એ ભૂલને સુધારી લે. તાત! જગતમાં લોભ કરવાથી કોઈને સંપત્તિ મળી જતી નથી, તેથી તું લોભ તજી પાંડવો સાથે સુલેહ કરી લે.” ગાંધારીનો આ ઉપદેશ કેટલો હિતપૂર્ણ અને માર્મિક હતો! આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ વિદુષી હતાં તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના મહિમાને પણ જાણતાં હતાં.

દુષ્ટ દુર્યોધન પર માતાના આ ઉત્તમ ઉપદેશની કોઈ જ અસર ન થઈ. તેણે પોતાની જીદ છોડી નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે બંને તરફથી યુદ્ધની તૈયારીઓ થવા લાગી અને પછી અઢાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ભયંકર નરસંહાર થતો રહ્યો. યુદ્ધના દિવસો દરમિયાન દુર્યોધન દરરોજ પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેતો, “મા! હું શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ લડવા જઈ રહ્યો છું; આપ મને આશીર્વાદ આપો કે યુદ્ધમાં મારો વિજય થાય.” ગાંધારીમાં પાતિવ્રત્યનું અપાર તેજ હતું. તે જો પુત્રને વિજયનો આશીર્વાદ આપી દે તો તેમાં કોઈ મીન-મેખ ન થાય, પરંતુ તે આપે કેવી રીતે? તે જાણતા હતા કે દુર્યોધન અત્યાચારી છે. અત્યાચારીના હાથમાં રાજ્યલક્ષ્મી ક્યારેય ટકી ન શકે, તેથી તે

હરસમયે એક જ જવાબ આપતાં, “બેટા! જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં જ વિજય થાય છે. તું જો વિજય ઇચ્છતો હોય તો ધર્મનો આશ્રય લે, અધર્મનો ત્યાગ કર.” તેણે ક્યારેય દુર્યોધનની તરફદારી ન કરી, પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે મારા સોએ સો પુત્રો માર્યા ગયા છે ત્યારે તેના ક્રોધનો વેગ ઊમટી પડ્યો અને તે પાંડવોને શાપ આપવા તત્પર થયાં. ભગવાન વેદવ્યાસજી તો બીજાના મનની વાત પણ જાણી જતા હતા. તેઓને એ વાતનો ખ્યાલ આવી જતાં તરત ગાંધારી પાસે આવ્યા અને તેને સાંત્વન આપી તેના અસત્ સંકલ્પથી રોક્યા. એ વખતે પાંડવો પણ ત્યાં હાજર હતા. માતા ગાંધારીના મનમાં થયેલ ક્ષોભને જોઈ યુધિષ્ઠિર તેની પાસે ગયા અને પોતાની જાતને ધિક્કારતા તેના ચરણમાં પડવા ગયા કે તરત ગાંધારીની ક્રોધભરી દૃષ્ટિ આંખ પર બાંધેલી પટ્ટીમાંથી નીચેના ભાગમાં યુધિષ્ઠિરના નખ પર પડી. એ જ વખતે તરત યુધિષ્ઠિરના સુંદર લાલ-લાલ નખ કાળા પડી ગયા. તે જોઈ ભીમ, અર્જુન, આદિ અન્ય ભાઈઓ ભયના માર્યા અહીં-તહીં સંતાવા લાગ્યા. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈ ગાંધારીનો ક્રોધ શાંત થઈ ગયો અને તેણે માતૃભાવથી પાંડવોને ધીરજ આપી. આ પ્રસંગ પરથી ગાંધારીના પતિવ્રત તેજનો ખ્યાલ આવે છે. અંતે ગાંધારીએ પોતાનો એ ક્રોધ શ્રીકૃષ્ણ પર ઉતાર્યો અથવા તો એમ કહેવું જોઈએ કે અંતર્યામી ભગવાને તેની બુદ્ધિ ફેરવીને પાંડવોને તેના ક્રોધમાંથી ઉગારી લીધા અને તેના પર આવી રહેલો શાપ પોતાના પર લઈ લીધો. દેવી ગાંધારીએ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જઈને જ્યારે ત્યાંનું હૃદય - વિદારક દૃશ્ય જોયું, ત્યારે તે પોતાના શોકને સંભાળી ન શક્યાં. તે ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યાં કે, “કૃષ્ણ! પાંડવો અને કૌરવો પોતાની અંદરોઅંદરની હૂંસાતૂંસીને કારણે નાશ નથી પામ્યા, પણ તમે તમારા જ આ સંબંધીઓની ઉપેક્ષા કરી છે તેનું આ પરિણામ આવ્યું છે. તમે સમર્થ હોવા છતાં યુદ્ધ રોકવાનો હૃદયપૂર્વક પ્રયાસ નથી કર્યો. તમારી પાસે અનેક સેવકો અને વિશાળ સેના હતી. તમે તેની તાકાતથી બંનેને

ડરાવીને અથવા તમારા વાક્-ચાતુર્યથી તેમને સમજાવીને યુદ્ધ અટકાવી શક્યા હોત, પરંતુ તમે જાણીબૂઝીને કૌરવોના સંહારની ઉપેક્ષા કરી છે, તેથી હવે તમે પણ એનું ફળ ભોગવો. મેં મારા અંધ પતિની સેવા કરીને જે તપનો સંચય કર્યો છે તેના બળ પર હું તમને શાપ આપું છું કે જે રીતે પરસ્પર લડીને મરી રહેલા કૌરવો અને પાંડવોને તમે જોયા છે એ જ રીતે તમારા બંધુ-બાંધવોને પણ પરસ્પરમાં લડતા-મરતા તમે જોવા પામશો. તેમજ તમે પોતે પણ એક અનાથની જેમ માર્યા જશો. આજે જે રીતે અમારા ભરતવંશની વિધવા સ્ત્રીઓ આર્તનાદ કરી રહી છે એ જ રીતે તમારા કુળની સ્ત્રીઓ પણ પોતાના બંધુ-બાંધવો અને પતિદેવોના માર્યા જવાથી માથા કુટીકુટીને રડશે.”

ગાંધારીનાં આ કઠોર વચનો સાંભળી મહામના શ્રીકૃષ્ણ સ્મિત કરીને બોલ્યા, “હું તો જાણતો જ હતો કે આમ થવાનું જ છે. શાપ આપીને તો તમે એ જ કરી બતાવ્યું કે જે બનવાનું છે. એ વાતમાં બિલકુલ સંદેહ નથી કે વૃષ્ણિવંશનો નાશ દૈવી-કોપથી જ થશે. એ વિના તેઓનો નાશ કોઈ પણ મનુષ્ય, દેવતા કે અસુર કરી શકે તેમ નથી, તેથી યદુવંશીઓ આપસના કલહથી જ નાશ પામશે.

યુધિષ્ઠિરના રાજ્યાભિષેક બાદ દેવી ગાંધારી કેટલોક સમય તેમની સાથે રહીને અંતે પતિની સાથે વનમાં જતાં રહ્યાં અને ત્યાં તપસ્વીઓ જેવું જીવન વિતાવી, તપસ્વીઓની માફક પોતાના પતિની સાથે દાવાગ્નિથી પોતાના શરીરને ભસ્મ કરી નાખ્યું અને પતિની સાથે જ કુબેરના લોકમાં જતાં રહ્યાં. આ રીતે પતિપરાયણા ગાંધારીએ આ લોકમાં પતિની સેવા કરી, પરલોકમાં પણ પતિનું સાન્નિધ્ય અને સેવા પ્રાપ્ત કર્યાં. જે પ્રત્યેક પતિપ્રતાનું ઈચ્છિત લક્ષ્ય હોય છે. પ્રત્યેક પતિપ્રતા સ્ત્રીએ ગાંધારીના ચરિત્રનું મનન કરી તેમાંથી શિક્ષા લેવી જોઈએ.

મહાત્મા વિદુર

મહાત્મા વિદુર સાક્ષાત્ ધર્મના અવતાર હતા. માંડવ્ય ઋષિના શાપથી તેમને શૂદ્ર યોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો. તેઓ મહારાજ વિચિત્રવીર્યની દાસીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા. આ રીતે તેઓ એક રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુના સગા ભાઈ જ હતા. તેઓ અત્યંત બુદ્ધિમાન, નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, વિદ્વાન, સદાચારી તથા ભગવદ્ભક્ત હતા. તેમના ગુણોને લઈને જ સૌ લોકો તેમનું ઘણું સન્માન કરતા. તેઓ નિર્ભીક તથા સામ્યવાદી હતા તથા ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને સાચી અને પ્રામાણિક સલાહ આપતા. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના મંત્રી પણ હતા. દુર્યોધન જન્મતાંની સાથે જ ગંધેડાની જેમ ભૂંકવા લાગ્યો હતો તેમજ તેના જન્મ સમયે અનેક અમંગળ ઉત્પાતો પણ થયા હતા. એ બધું જોઈ બ્રાહ્મણો સાથે સલાહ કરી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે, “આપનો આ પુત્ર કુળનાશક થશે, તેથી તેનો ત્યાગ કરી દેવો જ શ્રેયસ્કર છે. તેના જીવતા રહેવાથી આપને ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડશે. શાસ્ત્રોની એવી આજ્ઞા છે કે કુળના માટે એક વ્યક્તિનો, ગામના માટે કુળનો, દેશના માટે ગામનો અને આત્મકલ્યાણ માટે સમગ્ર પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.” પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે મોહવશ વિદુરની આ વાત માની નહીં, પરિણામે દુર્યોધનને કારણે જ તેમને જીવનપર્યંત દુઃખ વેઠવું પડ્યું અને પોતાની નજર સામે સમગ્ર કુળનો વિનાશ દેખવો પડ્યો. મહાત્માની હિતભરી વાણી પર ધ્યાન ન આપવાથી દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે.

જ્યારે દુર્યોધન પાડવો પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે

વિદુરજીની સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક રીતે જ પાંડવો તરફ વધી ગઈ; કારણ કે પાંડવો તો પિતાને ગુમાવી બેઠા હતા, ઉપરાંત ધર્માત્મા હતા. તેઓ પ્રત્યક્ષ તથા ગુપ્ત બંને રીતે પાંડવોની રક્ષા અને સહાયતા બરાબર કરતા રહ્યા. ‘ધર્મ’ની સહાનુભૂતિ ધર્માત્માઓ પ્રત્યે હોવી જ જોઈએ અને વિદુરજી સાક્ષાત્ ધર્મનો જ અવતાર હતા. તેઓ જાણતા હતા કે પાંડવો પર ગમે તેટલી આપત્તિ આવશે તોયે અંતે વિજય તો તેમનો જ થશે. ‘યતો ધર્મસ્તતો જયઃ.’ વિદુરજી એ પણ જાણતા હતા કે બધાં જ પાંડવો દીર્ઘાયુ છે, તેથી તેમને કોઈ પણ મારી શકશે નહીં. તેથી જ્યારે દુર્યોધને કપટ કરી ભીમસેનને ઝેર ખવડાવી ગંગાજીમાં ફેંકાવી દીધેલ અને તે ઘેર પાછો ન ફરવાથી માતા કુન્તીએ ચિંતાયુક્ત થઈ દુર્યોધન તરફ આશંકા પણ વ્યક્ત કરી, ત્યારે તેમણે કુન્તી પાસે જઈને તેને સમજાવેલ કે, “અત્યારે ચૂપ રહેવામાં જ સાર છે. દુર્યોધન પર શંકા કરવામાં જોખમ છે. આથી તે ચિડાઈ જશે અને તમારા બીજા પુત્રો ઉપર પણ આપત્તિ ઊભી કરશે. ભીમસેન કદી મરે જ નહીં, એ થોડા જ સમયમાં જીવતોજાગતો પાછો આવશે.” કુન્તીએ વિદુરજીની આ નીતિપૂર્ણ સલાહ સ્વીકારી લીધી. તેમની વાત બરાબર નીકળી. ભીમસેન થોડા જ દિવસોમાં પાછો આવ્યો.

લાક્ષાભવનમાંથી પાંડવોને સહીસલામત છટકી જવાની યુક્તિ પણ વિદુરજીએ જ બતાવી હતી. તેઓ નીતિ-નિપુણ હોવા ઉપરાંત ઘણી ભાષાઓના જાણકાર પણ હતા. જે વખતે પાંડવો વારણાવત જઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે યુધિષ્ઠિર પર મ્લેચ્છ ભાષામાં પત્ર લખી, તેમના પર આવનાર આપત્તિ વિશે ચેતવણી આપી હતી અને સાથે સાથે તેમાંથી બચવાનો રસ્તો પણ બતાવી દીધો હતો. એટલું જ નહીં તેમણે અગાઉથી જ એક સુરંગ બનાવનારને કહીને લાક્ષાભવનમાંથી ભાગી જવા માટે સુરંગ તૈયાર કરાવી રાખી હતી અને એ રીતે ગુપ્ત રીતે જંગલમાં જતા રહેવા માટે રસ્તો તૈયાર કરાવી આપ્યો હતો. જ્યારે લાક્ષાભવનમાં આગ લાગવાથી પાંડવો માતા કુન્તી સાથે એ ગુપ્ત રસ્તા દ્વારા સલામત બહાર

નીકળી ગયા, ત્યારે ત્યાં ગંગાકિનારે તેમને સામા કિનારે લઈ જવા માટે એક નાવિક સાથેની હોડીની વ્યવસ્થા પણ વિદુરજીએ કરી રાખી હતી, જેના દ્વારા તેઓ ગંગા પાર કરી શક્યા. આ રીતે વિદુરજીએ બુદ્ધિમત્તા અને નીતિમત્તાથી પાંડવોના પ્રાણ બચાવી લીધા અને દુર્યોધન આદિકને એ વાતની ખબર પણ ન પડવા દીધી. તે લોકોએ તો એમ જ માની લીધું કે પાંડવો પોતાની માતા સાથે લાક્ષાભવનમાં બળીને મરી ગયા છે. બધી જગ્યાએ માત્ર શારીરિક કે અસ્ત્ર બળ જ કામ નથી કરતું, આત્મરક્ષા માટે નીતિબળની પણ જરૂર હોય છે. મહાત્મા વિદુર ધર્મ તથા શાસ્ત્ર જ્ઞાનની સાથે સાથે નીતિના પણ ભંડાર હતા.

વિદુરજી જેમ પાંડવો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ રાખતા હતા, એ જ પ્રકારનો સ્નેહ અને આત્મીયતા તેઓ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેમના પુત્રો પ્રત્યે પણ ધરાવતા હતા. તેમના હિતનું તેઓ સતત ધ્યાન રાખતા અને તેમને વખતોવખત સાચી સલાહ આપતા રહેતા. ‘હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં વચઃ’ એ સિદ્ધાંત અનુસાર તેમની દરેક વાત ચોક્કસપણે સાચી અને હિતકારક હોવા છતાં દુર્યોધન વગેરેને કડવી લાગતી, જેથી દુર્યોધન અને તેના સાથીદારો તેમનાથી હંમેશાં અસંતુષ્ટ રહેતા હતા, પરંતુ વિદુરજી તો એ લોકોની નારાજગીની પરવા કર્યા વિના સદા તેમના મંગલની કામના કર્યા કરતા અને તેઓને કુમાર્ગથી પાછા વાળવાનો સતત પ્રયાસ કરતા રહેતા. ધૃતરાષ્ટ્ર પણ પોતાના દુષ્ટ પુત્રોની અસરમાં હોવાને કારણે જોકે દર વખતે તેમની વાતને સ્વીકારી ન શકતા અને તેથી કષ્ટ પણ ભોગવતા રહેતા, છતાંય તેમનો વિદુરજી પર વિશેષ વિશ્વાસ હતો. તે તેમને બુદ્ધિમાન, દૂરદર્શી તથા પોતાના પરમ હિતચિંતક માનતા હતા અને મોટે ભાગે તેમની સલાહ વિના કોઈ કામ કરતા નહીં. પાંડવો સાથેના વ્યવહારમાં તો ખાસ કરીને તેમની સલાહ લેતા જ હતા. તે બરાબર જાણતા કે પાંડવોના વિષયમાં તેમની સલાહ બિલકુલ પક્ષપાતરહિત જ હશે. અસ્તુ.

દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધન જ્યારે મામા શકુનિની સલાહથી પાંડવો સાથે

જુગાર રમવાની દરખાસ્ત લઈને પોતાના પિતા પાસે ગયો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના નિયમ પ્રમાણે વિદુરજીને સલાહ માટે બોલાવ્યા. પોતાની વાત નહીં સ્વીકારાય તો દુર્યોધને પ્રાણ ત્યાગ કરી દેવાની ધમકી આપી, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે તેને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે, “વિદુરજીનો અભિપ્રાય લીધા વિના હું તમને જુગાર રમવાની મંજૂરી આપી શકું નહીં.” દુર્યોધનના એ પાપી પ્રસ્તાવને સાંભળી વિદુરજી સમજી ગયા કે હવે કળિયુગ આવી રહ્યો છે. તેમણે એ વાતનો સખત વિરોધ કર્યો અને ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતાં કહ્યું કે, “જુગાર રમવાથી તમારા પુત્રો અને ભત્રીજાઓ વચ્ચે દુશ્મનાવટની વૃદ્ધિ જ થશે. તેઓમાંથી કોઈનું પણ હિત નહીં થાય. તેથી જ જુગારનું આયોજન ન જ કરવું એ જ ઠીક છે, તેમાં જ બંને પક્ષનું કલ્યાણ છે.” ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરજીના આ અભિપ્રાયની પ્રશંસા કરી અને દુર્યોધનને સમજાવવા ખૂબ જ મહેનત કરી, પણ તેણે પિતાની વાત બિલકુલ સ્વીકારી નહીં. એ તો પાંડવોને જુગારમાં હરાવીને હલકા પાડવા તડપી રહ્યો હતો. તેનાથી પાંડવોનો અપાર વૈભવ જોઈ શકાતો ન હતો. દુર્યોધન જ્યારે કોઈ જ રીતે ન માન્યો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પુત્રમોહવશાત્ તેની વાત સ્વીકારી લીધી અને વિદુરજીને જ પાંડવોને ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવવાનું નિમંત્રણ આપવા મોકલ્યા. જોકે વિદુરને એ વાત યોગ્ય લાગતી ન હતી, છતાં મોટાભાઈની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું તેમણે ઉચિત ન માન્યું.

પાંડવોની પાસે જઈ વિદુરજીએ બધી વાત રજૂ કરી. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પણ જુગાર રમવાનું ઉચિત ન સમજવા છતાં પિતાનો આદેશ સમજી દુર્યોધનના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી લીધો. જુગાર ખેલવાનું શરૂ થઈ રહ્યું હતું ત્યારે પણ વિદુરજીએ જુગારના દોષ બતાવી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “આપ હજુ પણ સમજી જાઓ, દુર્યોધનની ‘હા’માં ‘હા’ કરવાનું છોડી દો અને કુળને સર્વનાશમાંથી બચાવો. પાંડવો સાથે વિરોધ કરી તેમને પોતાના શત્રુ ન બનાવો.” પાંડવો વનમાં જતા રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં ઘણી ચિંતા અને વ્યાકુળતા થઈ. તેણે વિદુરજીને

બોલાવીને પોતાના મનની વ્યથા તેમની સમક્ષ રજૂ કરી. અને તેમની સલાહ માગી કે, “હવે અમારે શું કરવું જોઈએ કે જેથી રાજ્યની પ્રજા અમારાથી સંતુષ્ટ રહે અને પાંડવો પણ અમારા પર કોપિત થઈ અમારું કંઈ નુકસાન ન કરી બેસે.” વિદુરજીએ તેમને સમજાવતાં ઉત્તર આપ્યો કે, “રાજન્! અર્થ, ધર્મ અને કામ એ ત્રણેયની પ્રાપ્તિ ધર્મથી થાય છે. રાજ્યનો પાયો ધર્મ છે તેથી આપ ધર્મમાં સ્થિતિ રાખી પાંડવોની તથા આપના પુત્રોની રક્ષા કરો. આપના પુત્રોએ શકુનિની સલાહથી ભરી સભામાં ધર્મનો તિરસ્કાર કર્યો છે, કારણ કે સત્યસંધ યુધિષ્ઠિરને ધૂતમાં કપટથી હરાવીને તેનું સર્વસ્વ છીનવી લીધું છે, એ મોટો અધર્મ થયેલ છે. તેના નિરાકરણનો મારી દૃષ્ટિથી તો એક જ ઉપાય છે, જે કરવાથી આપના પુત્રો પાપ અને કલંકથી મુક્ત થઈ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરશે. એ ઉપાય એ છે કે આપે પાંડવોનું જે કંઈ પડાવી લીધું છે, તે બધું જ તેઓને પાછું સોંપી દેવામાં આવે. રાજાનો એ જ પરમધર્મ છે કે તે પોતાના હકમાં જ સંતુષ્ટ રહે, બીજાના હક પર તરાપ ન મારે. મેં જે ઉપાય બતાવ્યો છે તેનાથી આપ પરનું કલંક દૂર થઈ જશે, ભાઈ - ભાઈ વચ્ચે ફૂટ નહીં પડે અને ધર્મની રક્ષા થશે. જો આપના પુત્રોનું થોડું પણ સદ્ભાગ્ય હજુ બાકી રહી ગયું હોય તો શીઘ્રાતિશીઘ્ર આમ કરી લેવું જોઈએ. આપ જો મોહવશાત્ તેમ નહીં કરી શકો તો કુરુવંશનો નાશ થઈ જશે. જો આપનો પુત્ર દુર્યોધન આ વાત પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકારી લે તો તો ઠીક છે, નહીં તો પરિવાર અને પ્રજાના સુખ માટે એ કુળ-કલંક અને દુરાત્માને કેદ કરી, યુધિષ્ઠિરને રાજસિંહાસન પર બેસાડી દો. યુધિષ્ઠિરના મનમાં કોઈના પ્રત્યે રાગદ્વેષ નથી, તેથી તે ધર્મપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરશે. દુઃશાસન સૌ સભાસદોની વચ્ચે ભીમસેન તથા દ્રૌપદીની માફી માગે. વધુ તો શું કહું, બસ, આટલું કરવાથી આપ કૃતકૃત્ય થઈ જશો.”

વિદુરજીની આ સલાહ કેટલી સાચી, હિતપૂર્ણ, ધર્મયુક્ત અને નિર્ભીક હતી! પરંતુ જેમ જેનું મૃત્યુ નજીક આવ્યું હોય તેને ઔષધ સારું

લાગતું નથી, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રને ગળે વિદુરજીની સલાહ ન ઊતરી. તે વિદુરજી પર ગુસ્સે થઈને બોલ્યા, “વિદુર! હવે મને તમારી કોઈ જરૂર નથી, તમારી મરજી હોય તો તમે અહીં રહો અથવા ચાલ્યા જાઓ. હું પહેલેથી જ જોતો આવ્યો છું કે તમે હર સમય પાંડવોનો જ પક્ષ લો છો. ભલા, હું તેઓને ખાતર મારા પુત્રોનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકું?” વિદુરજીએ જોયું કે હવે કૌરવ કુળનો નાશ અવશ્યભાવી છે, તેથી તેઓ ચુપચાપ ત્યાંથી ઊભા થઈ બહાર નીકળી ગયા અને તરત રથ પર સવાર થઈ કામ્યકવનમાં પાંડવો પાસે જવા રવાના થયા. ત્યાં પહોંચી તેમણે પોતાના આવતા રહેવાનું કારણ કહ્યું અને પ્રસંગ અનુસાર પાંડવોને ખૂબ ઉપયોગી વાત કરી. આ તરફ ધૃતરાષ્ટ્રને જ્યારે ખબર પડી કે વિદુરજી પાંડવો પાસે જતા રહ્યા છે, ત્યારે તેને ખૂબ પસ્તાવો થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે વિદુરની સલાહ અને મદદ મેળવીને તો પાંડવો વધુ બળવાન થઈ જશે, તેથી તેણે તરત તેમને પાછા બોલાવી લાવવા સંજયને મોકલ્યા. વિદુરજી તો રાગદ્વેષથી તદ્દન પર હતા. તેમના મનમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે જરા પણ રોષ ન હતો. મોટાભાઈ તરફથી જે રીતે જતા રહેવાની આજ્ઞા મળતા તેઓ હસ્તિનાપુરમાંથી જતા રહ્યા હતા, એ જ રીતે પાછા આવી જવાની આજ્ઞા મળતાં તેઓ પાછા હસ્તિનાપુર આવી ગયા. આવીને તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “મારા માટે તો પાંડવો અને આપના પુત્રો બંને બરાબર છે, છતાં પાંડવોને નિરાધાર જોઈ મારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને મદદરૂપ થવાની વાત આવી જાય છે. મને આપના પુત્રો તરફ કોઈ દ્વેષ નથી.” વાત ખરેખર એમ જ હતી. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તેઓ પ્રત્યે પોતે કરેલા અનુચિત વ્યવહાર બદલ ક્ષમા માગી. વિદુરજી પૂર્વવત્ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે રહી તેમની સેવા કરવા લાગ્યા.

એક વાર ધૃતરાષ્ટ્રને રાત્રે ઊંઘ નહોતી આવતી. ત્યારે તેમણે રાત્રે જ વિદુરજીને બોલાવીને તેમને શાંતિનો ઉપાય પૂછ્યો. એ વખતે વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મ અને નીતિવિષયક જે સુંદર ઉપદેશ આપ્યો તે ‘વિદુરનીતિ’ના નામથી મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના (૩૩) તેત્રીસથી

(૪૦) ચાલીસ સુધી આઠ અધ્યાયોમાં બતાવવામાં આવેલ છે - જે સ્વતંત્ર રૂપે મનન કરવા યોગ્ય છે.

વિદુરજીની આટલી વાતથી પણ ધૃતરાષ્ટ્રને તૃપ્તિ ન થઈ. તેમણે તેમની પાસેથી હજુ વધુ કંઈક સાંભળવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે વિદુરજીએ તેને કહ્યું, “રાજન્! મારે તો જે કહેવાનું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. હવે બ્રહ્માજીના પુત્ર સનત્સુજાત નામના જે સનાતન ઋષિ છે, તેઓ જ તમને તત્ત્વવિષયક ઉપદેશ આપશે. તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાનો મને અધિકાર નથી કારણ કે મારો જન્મ શૂદ્ર સ્ત્રીના ગર્ભથી થયેલ છે.” આટલું કહી તેમણે એ જ વખતે મહર્ષિ સનત્સુજાતનું સ્મરણ કર્યું કે તરત તેઓ ત્યાં ઉપસ્થિત થઈ ગયા. સનત્સુજાતજીએ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં પરમાત્માના સ્વરૂપ તથા સાક્ષાત્કારના વિષયમાં સુંદર વિવેચન કર્યું. આ રીતે વિદુરજીએ પોતે તો ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મ અને નીતિની વાતો તો સંભળાવી જ, ઉપરાંત સનત્સુજાત જેવા સિદ્ધ યોગી તેમજ પરમ ઋષિ દ્વારા તેમને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરાવી તેમના કલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. વિદુરજી દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ તેના પુત્રો માટે જે કંઈ ચેષ્ટા થતી તે તેઓના કલ્યાણને માટે જ થતી. મહાત્માઓનું જીવન બીજાના કલ્યાણને માટે જ હોય છે. જોકે વિદુરજી પોતે તત્ત્વજ્ઞાની હતા, છતાં શૂદ્ર હોવાને કારણે તેમણે ઉપદેશ ન આપીને સનાતન મર્યાદાની રક્ષા કરી અને એ રીતે પોતાના આચરણ દ્વારા જગતને એ ઉપદેશ પણ આપ્યો કે જ્ઞાનીએ પણ શાસ્ત્ર-મર્યાદાની રક્ષા કરવી જરૂરી છે. સનત્સુજાતજીનો આ ઉપદેશ મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના જ એકતાલીસથી છેતાલીસ સુધીના છ અધ્યાયોમાં ‘સનત્સુજાતીય’ના નામથી દર્શાવવામાં આવેલ છે. જિજ્ઞાસુ વાચકોએ તે મૂળ ગ્રંથમાં જોવાલાયક છે.

વિદુરજી જ્ઞાની તેમજ તત્ત્વદર્શી હોવા ઉપરાંત ભગવાનના અનન્ય ભક્ત પણ હતા. તેમની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં નિષ્કપટ પ્રીતિ હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પણ તેમના પર અગાધ પ્રેમ હતો. શ્રીકૃષ્ણ

જ્યારે પાંડવોના દૂત બની હસ્તિનાપુર ગયા હતા ત્યારે તેઓ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેના સભાસદોને મળીને સીધા વિદુરજીને ઘેર પહોંચ્યા હતા અને તેમના પ્રેમભર્યા આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ત્યાર પછી તેઓ પોતાના ફોઈબા કુન્તીજીને મળવા ગયેલા. એટલું જ નહીં, જ્યારે ભગવાન દુર્યોધનને ત્યાં ગયા ત્યારે દુર્યોધને પોતાના સંબંધી હોવાના નાતે તેમને પોતાને ત્યાં ભોજન લેવા પ્રાર્થના કરી, તો તેમણે તેનો સાફ ઈન્કાર કરી દીધો અને પાછા વિદુરજીને ત્યાં આવતા રહ્યા. ત્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, બાહ્લીક વગેરે ઘણાં સન્માનનીય લોકો તેમને મળવા આવ્યા અને તે સૌએ પણ પોતાને ત્યાં પધારી આતિથ્ય સ્વીકારવા વિનંતી કરી; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે સૌને આદરપૂર્વક વિદાય કર્યા અને તે દિવસે વિદુરજીને ઘેર જ પહેલાં બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી પછી પોતે ભોજન કર્યું. આ પ્રસંગ પરથી સહેજે અનુમાન કરી શકીએ કે વિદુરજીનો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કેવો અનુરાગ હશે! શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે જ ગીતામાં કહે છે -

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

(ગીતા ૯/૨૬)

પ્રેમ વિનાની મોટી મોટી તૈયારીઓ અને રાજસી ઠાઠ-માઠ ભગવાનને આકર્ષિત નથી કરી શકતો, પરંતુ પ્રેમરસથી પરિપ્લુત લુપ્ત-સુકું ભોજન પણ તેમને તૃપ્ત કરવા માટે પૂરતું થઈ જાય છે.

ભોજન પછી તે રાત્રે પણ શ્રીકૃષ્ણ વિદુરજીને ત્યાં જ રહ્યા અને આખી રાત વિદુરજીની સાથે પ્રેમભરી વાતો કરવામાં જ વિતાવી. સવારે નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈ શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની સભામાં ગયા. ત્યાં જ્યારે દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને પકડીને કેદ કરી લેવાનો દુઃસાહસભર્યો વિચાર કર્યો, તે વખતે વિદુરજીએ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિ અને મહિમાનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે, “તેઓ તો સાક્ષાત્ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર પરમાત્મા જ છે. જો તું તેમનો તિરસ્કાર કરવાનું સાહસ કરીશ તો જેમ પતંગિયું અગ્નિમાં પડીને નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ નષ્ટ થઈ જઈશ.” પછી જ્યારે ભગવાને સભા વચ્ચે

પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, ત્યારે સર્વ લોકોએ ભયભીત થઈ પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. માત્ર દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મજી, વિદુરજી, સંજય તેમજ હાજર રહેલા ઋષિઓ જ તેમના એ સ્વરૂપનું દર્શન કરી શક્યા, કારણ કે ભગવાને એ સૌને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી હતી. થોડી જ વારમાં ભગવાન પોતાની એ લીલાને સંકેલીને ઉપપ્લવ્ય તરફ જતા રહ્યા કે જ્યાંથી તેઓ આવ્યા હતા. કેટલાક અન્ય લોકોની સાથે વિદુરજી પણ તેમને વળાવવા માટે થોડે દૂર ગયા અને પછી તેમની વિદાય લઈ પાછા ફર્યા.

શ્રીકૃષ્ણ સુલેહ સ્થાપવામાં સફળ થયા વિના પાછા ફર્યા પછી બંને તરફ યુદ્ધની તૈયારીઓ થવા લાગી. અઢાર અક્ષૌહિણી સેના લઈ બંને દળ કુરુક્ષેત્રના મેદાન પર એકત્રિત થયા અને અઢાર દિવસોમાં એ બધાં જ ઘાસની જેમ કપાઈ ગયા. રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના સઘળા પુત્રો તથા પૌત્રોનો વિનાશ થઈ જવાથી અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા. એ વખતે વિદુરજીએ મૃત્યુની અનિવાર્યતાનું નિરૂપણ કરતા એ સમજાવ્યું કે, “યુદ્ધમાં જે લોકો મૃત્યુ પામે છે તેમની તો ઘણી ઉત્તમ ગતિ થાય છે, તેથી તેમને માટે શોક ન કરવો જોઈએ.” તેમણે એ પણ સમજાવ્યું કે, “પ્રાણી જેટલી વાર જન્મ લે છે, તેટલી વાર અલગ અલગ વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ જોડે છે અને મૃત્યુ બાદ તે સંબંધો સ્વપ્નની માફક વિલીન થઈ જાય છે. તેથી પણ મૃત્યુ પામેલા સંબંધીઓ પાછળ શોક કરવો એ બુદ્ધિયુક્ત નથી. સુખ-દુઃખ સાથે સંબંધ ધરાવનારી સંયોગ-વિયોગ આદિ જેટલી ઘટનાઓ ઘટે છે, તે બધી જ પોતે કરેલા શુભાશુભ કર્મોના ફળ રૂપે પ્રાપ્ત થતી હોય છે અને કર્મફળ તો સૌ કોઈને ભોગવવાં જ પડે છે.” એ પછી વિદુરજીએ સંસારની અનિત્યતા, નિઃસારતા અને પરિવર્તનશીલતા જન્મ અને મૃત્યુના ક્લેશ, જીવનો અવિવેક, મૃત્યુની દૃષ્ટિએ બધાની સમાનતા તથા ધર્મના આચરણનું મહત્ત્વ બતાવી, સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયા બાદ જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોની સાથે રહેવા લાગ્યા, ત્યારે વિદુરજી પણ તેની પાસે જ રહેતા અને તેને

ધર્મ-ચર્યા સંભળાવતા રહેતા. પછી જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીએ વનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેઓ પણ તેમની સાથે જ ગયા. વનમાં જઈ વિદુરજીએ ઘોર તપસ્યાનું વ્રત લઈ લીધું. તેઓ નિરાહાર રહી નિર્જન વનમાં એકાન્તવાસ કરવા લાગ્યા. શૂન્ય જંગલમાં ક્યારેક ક્યારેક લોકોનાં દર્શન થઈ જતાં. કેટલાંક દિવસો પછી જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાની સેના તથા સમસ્ત પરિવારને સાથે લઈ એ જંગલમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી તથા માતા કુંતીને મળવા માટે આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમની સાથે વિદુરજીને ન જોતાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને એમના વિશે પૂછવા લાગ્યા. એટલામાં તેમનાથી થોડે દૂર વિદુરજી તેમની નજરે ચડ્યા. તેઓએ શિર પર જટા ધારણ કરી હતી અને મોઢામાં એક પથ્થર દબાવી રાખ્યો હતો. તેઓ દિગમ્બર વેશમાં હતા. ધૂળથી ખરડાયેલા તેમના દુર્બળ શરીર પર એક એક નસ દેખાઈ રહી હતી. શરીર પર મેલ જામી ગયો હતો. તેઓ આશ્રમ તરફ જોઈને પાછા જઈ રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિર તેમને મળવા માટે પાછળ દોડ્યા અને પોતાનું નામ બતાવી મોટેથી સાદ પાડવા લાગ્યા. આગળ જતાં ઘોર જંગલમાં વિદુરજી એક વૃક્ષને ટેકે સ્થિર ભાવથી ઊભા રહી ગયા. રાજા યુધિષ્ઠિરે જોયું કે તેમનું શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું અને તેઓ મહામહેનતે ઓળખી શકાય તેવા થઈ ગયા હતા. યુધિષ્ઠિરે પાસે જઈ તેમની પૂજા કરી. વિદુરજી તો સમાધિસ્થ દશામાં નિર્નિમેષ નયને યુધિષ્ઠિર તરફ તાકી રહ્યા હતા. અંતે તેઓ યોગબળથી પોતાનાં અંગોને યુધિષ્ઠિરનાં અંગોમાં, ઇન્દ્રિયોને તેમની ઇન્દ્રિયોમાં તથા પ્રાણોને તેમના પ્રાણો સાથે મેળવી દઈ, તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરી ગયા. તેમનું શરીર નિર્જીવ બની જેમનું તેમ એ વૃક્ષના આધારે ઊભું રહી ગયું. આ રીતે સાક્ષાત્ ધર્મના અવતાર મહાત્મા વિદુરજી ધર્મમય જીવન વિતાવી અંતે ધર્મમૂર્તિ મહારાજ યુધિષ્ઠિરના જ શરીર સાથે એકરૂપ થઈ ગયા.

બોલો, ધર્મની જય.

મંત્રીશ્રેષ્ઠ સંજય

સંજય મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના મંત્રી હતા. તેઓ સૂત જાતિના હતા. તેઓ અત્યંત સ્વામીભક્ત, બુદ્ધિમાન, નીતિજ્ઞ તથા ધર્મજ્ઞ હતા. તેઓ સત્યવાદી તેમજ નિર્ભીક પણ હતા. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને હંમેશાં ઉત્તમ સલાહ આપતા રહેતા અને કોઈ વાર તો તેના હિતની દૃષ્ટિએ કડવી વાત કહેતાં પણ અચકાતા નહીં. ધૃતરાષ્ટ્રને તેમણે છેવટ સુધી સાથ આપ્યો. તેઓ મહર્ષિ વેદવ્યાસજીના કૃપાપાત્ર તથા અર્જુન તેમજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમી હતા. દુર્યોધનના અત્યાચારોનો તેઓ ખૂબ જોરથી વિરોધ કરતા રહેતા અને તેનું સમર્થન કરવા પર ધૃતરાષ્ટ્રને પણ ફિટકાર દેતા હતા. પાંડવો જ્યારે જુગારમાં બીજી વાર હારીને વનમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે પાંડવો સાથેના દુર્યોધનના અનુચિત વ્યવહારની ખૂબ જ કડક ટીકા કરતા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે, “મહારાજ! હવે આપના કુળનો વિનાશ નિશ્ચિત દેખાય છે, નિર્દોષ પ્રજા પણ બચવા નહીં પામે. પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ અને વિદુરજીએ આપના પુત્રોને ઘણી મનાઈ કરી, છતાં પણ એ નિર્લજ્જ પાંડવોની પ્રિય પત્ની ધર્મપરાયણ દ્રૌપદીને સભામાં બોલાવી અપમાનિત કરી. વિનાશ કાળ નજીક આવે ત્યારે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. અન્યાય પણ ન્યાય જેવો લાગે છે. આપના પુત્રોએ અયોનિજા, પતિપરાયણા, અગ્નિવેદીમાંથી પ્રકટ થયેલી સુંદરી દ્રૌપદીને ભરી સભામાં અપમાનિત કરીને યુદ્ધને નિમંત્રણ આપ્યું છે. આવું નિંદનીય કર્મ દુર્યોધન સિવાય બીજું કોઈ ન કરી શકે.” એક સમ્રાટની સાથે તેના યુવરાજ વિશે આટલી સ્પષ્ટ અને છતાં સત્ય વાત શું કોઈ

નિર્ભીકમાં નિર્ભીક વ્યક્તિ પણ કહી શકે ખરી? શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે 'અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય શ્રોતા વક્તા ચ દુર્લભઃ ।' ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયની વાતનું અનુમોદન કરતા પોતાની એ કમજોરીનો સ્વીકાર પણ કર્યો કે જેને લઈ તેઓ દુર્યોધનના એ અત્યાચારોને અટકાવી શક્યા ન હતા.

સંજય 'સામ' નીતિના દૃઢ આગ્રહી હતા. યુદ્ધ અટકાવવા માટે તેમણે ઘણો પ્રયાસ કરેલો અને બંને પક્ષોને યુદ્ધના ભયંકર પરિણામ વિશે ચેતવણી આપી, આંતરિક કલહના દુષ્પરિણામ પ્રત્યે ધ્યાન આકર્ષિત કરતાં ખૂબ જ સમજાવેલ. પાંડવો તો તેની વાત સ્વીકારી લેવા તૈયાર હતા, પરંતુ દુર્યોધને સમાધાનના પ્રસ્તાવને તિરસ્કારપૂર્વક નકારી કાઢ્યો, જેથી યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. દેવનું વિધાન એમ જ હતું. કૌરવોના પક્ષમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને સંજયનો અભિપ્રાય લગભગ એક જ રહેતો. કારણ કે એ ચારેય મહાપુરુષો ધર્મના પક્ષપાતી હતા અને હૃદયપૂર્વક પાંડવો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. તેઓ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની કે તેમના પુત્રોની અપ્રસન્નતાની જરા પણ પરવા કર્યા વિના તેમને સાચી વાત કહેતા ક્યારેય પણ અચકાતા નહીં અને સાચી વાત તો પ્રાયઃ કડવી હોય જ છે.

પાંડવોની સાથે વાતચીત કરવા જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના તરફથી સંજયને ઉપપ્લવ્ય મોકલ્યા, ત્યારે ત્યાં જઈને તેણે પાંડવોની સાચી પ્રશંસા કરતાં તેમને યુદ્ધથી વિરત થવાની સલાહ આપી અને કહ્યું કે યુદ્ધથી અર્થ કે ધર્મ કંઈ જ નહીં સાધી શકાય, સંધિ કરી લેવી એ જ શાંતિનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પણ શાંતિ જ ઇચ્છે છે, યુદ્ધ નહીં." શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના કૃપાપાત્ર હોવાથી તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે પાંડવો તેની વાત જરૂર સ્વીકારશે. અર્જુનના વિશે તો તેણે ત્યાં સુધી કહ્યું હતું કે, "અર્જુન તો મારા વચન પર પોતાના પ્રાણ પણ આપી શકે છે." આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સંજય શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના અનન્ય પ્રેમી હતા. યુધિષ્ઠિરે ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક સંજયની વાતનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ તેમણે સંધિની એ શરત મૂકી કે તેમને ઇન્દ્રપ્રસ્થનું સંજય પાછું

સોંપી દેવામાં આવે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ધર્મરાજનું સમર્થન કર્યું અને સંજય યુધિષ્ઠિરનો સંદેશ લઈ હસ્તિનાપુર પાછા ફર્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈ પહેલાં તો તેણે તેને એકાંતમાં ખૂબ જ ફટકાર્યા અને પછી સૌની વચ્ચે પાંડવોનો ધર્મયુક્ત સંદેશ સંભળાવી સાથે સાથે પાંડવોની યુદ્ધની તૈયારી તેમજ તેમના પક્ષના વીરોની તાકાતનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. તેણે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની અભિન્નતા સિદ્ધ કરતાં એ પણ કહ્યું કે, “હું જે સમયે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મળવા ગયો ત્યારે તેઓ બંને એક જ અંતઃપુરમાં હતા. તેઓ જ્યાં હતા ત્યાં અભિમન્યુ, નકુળ કે સહદેવને પણ જવાની મનાઈ હોય છે. મેં ત્યાં જઈને જોયું તો શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બંને ચરણ અર્જુનના ખોળામાં રાખેલ અને અર્જુનનો એક પગ દ્રૌપદીના ખોળામાં અને બીજો સત્યભામાજીના ખોળામાં હતો.” સંજયના આ વર્ણનથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની અભિન્નતા તો સિદ્ધ થાય જ છે. સાથે એ પણ સાબિત થાય છે કે સંજય પણ એ બન્નેના કેવા અનન્ય પ્રેમી હતા. જે સ્થાનમાં અભિમન્યુ કે નકુળ-સહદેવથી પણ પ્રવેશ થઈ શકતો ન હતો અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પોતાની પત્નીઓ સાથે બિલકુલ નિઃસંકોચપણે બેઠા હતા, ત્યાં સંજય જરા પણ રોકટોક વિના જઈ શકે છે અને તેમની એકાંત ગોષ્ઠીમાં સામેલ પણ થઈ શકે છે. આ પ્રસંગ જ સિદ્ધ કરે છે કે તેનો પણ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સાથેનો અત્યંત નિખાલસ પ્રેમભર્યો સંબંધ હતો.

સંજય ભગવાનના પ્રેમી તો હતા જ, તેને ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું પણ બરાબર જ્ઞાન હતું. તેણે આગળ ઉપર મહર્ષિ વેદવ્યાસજી, દેવી ગાંધારી તથા મહાત્મા વિદુરની હાજરીમાં ધૃતરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા કહી સંભળાવ્યો તથા તેમને સમસ્ત લોકના સ્વામી તરીકે ઓળખાવ્યા. તે સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પૂછ્યું કે, “શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે એ વાત તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા અને હું તેમને એ રૂપે કેમ નથી ઓળખી શકતો?” તેના જવાબમાં સંજયે વેદવ્યાસજીની ઉપસ્થિતિમાં એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો કે, “મેં જ્ઞાનદષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા છે,

જ્ઞાન વિના કોઈ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી ન શકે.” આટલું જ નહીં, તેમણે એ પણ કહ્યું કે, “હું ક્યારેય કપટનો આશ્રય લેતો નથી, કોઈ મિથ્યા ધર્મનું આચરણ કરતો નથી તથા ધ્યાનયોગ દ્વારા મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયેલ છે, તેથી મને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલ છે.” ત્યાર બાદ ખુદ વેદવ્યાસજીએ સંજયની પ્રશંસા કરતા કહ્યું કે, “આને પુરાણપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું બરાબર જ્ઞાન છે, તેથી તમે જો તેની વાત સ્વીકારશો તો તમને જન્મ-મરણના મહાન ભયથી મુક્ત કરાવી દેશે.” સંજય જ્ઞાની હોવાનું આનાથી મોટું પ્રમાણ બીજું કયું હોઈ શકે? ત્યાર બાદ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યું, “ભાઈ! મને કોઈ એવો નિર્ભય માર્ગ બતાવો કે જે પર ચાલીને હું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જાણી શકું અને તેમના પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકું?” સંજયે તેને કહ્યું કે, “ઈન્દ્રિયોને જીત્યા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ પરમાત્માને પામી ન શકે અને ઈન્દ્રિયો તો ભોગોના ત્યાગથી જ જીતી શકાય છે. પ્રમાદ, હિંસા અને ભોગ એ ત્રણનો ત્યાગ એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન છે, તેના ત્યાગ વિના પરમપદની પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી.” અંતે સંજયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કેટલાંક નામોની સુંદર વ્યાખ્યા ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવી. આ પરથી સંજયના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

જ્યારે બંને તરફથી યુદ્ધની પૂરી તૈયારીઓ થઈ ગઈ, અને બંને પક્ષોની સેનાઓ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં સામસામે ગોઠવાઈ ગઈ તે વખતે મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ સંજયને દિવ્ય દૃષ્ટિનું વરદાન આપી, ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “રાજન્! આ સંજય તમને યુદ્ધનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવશે. આખા યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં કોઈ એવી વાત નહીં હોય કે જે તેનાથી છૂપી રહી શકે. એ દિવ્યદૃષ્ટિથી સંપન્ન અને સર્વજ્ઞ થઈ જશે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, દિવસે કે રાત્રે થનાર બધી જ ઘટનાઓ તેમજ કોઈએ મનમાં વિચારેલી વાતની પણ તેને જાણ થઈ જશે. એટલું જ નહીં, કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર તેને સ્પર્શી નહીં શકે, પરિશ્રમથી તેને થાક નહીં લાગે અને યુદ્ધની વચ્ચેથી પણ એ સહીસલામત બહાર આવશે.”

બસ, એ જ સમયથી ભગવાન વેદવ્યાસજીની કૃપાથી સંજયને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેઓ ત્યાં જ બેઠા બેઠા યુદ્ધનો સવળો વૃત્તાંત પ્રત્યક્ષની જેમ જાણીને યથાવત્ પૃથરાષ્ટ્રને સંભળાવતા રહેતા. માઈલોના વિસ્તારવાળા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જ્યાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના આપસમાં ટકરાઈ રહી હતી ત્યાં કયો યોદ્ધો, ક્યાં, કોની સામે લડી રહેલ છે, તે ક્યા વખતે કોના પર ક્યા ક્યા અને કેટલાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરે છે, કેટલી વખત કેટલા વ્યૂહ બદલાતા રહે છે તેમજ કોણ કઈ રીતે શત્રુના પ્રહારથી કુશળતાપૂર્વક પોતાની જાતને બચાવે છે, તેનું કેવું રૂપ છે અને કેવાં વાહન છે - એ બધી જ વાતો તેઓ જાણી લેતા હતા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ પણ જે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપ્યો તે બધો જ તેમણે કાનોકાન સાંભળ્યો (ગીતા ૧૮/૭૪-૭૫). ફક્ત સાંભળ્યો જ નહીં, ઉપદેશ આપતી વખતે ભગવાનની જેવી મુખમુદ્રા હતી, જે ભાવ-ભંગી હતી તથા તેમનું જે રૂપ હતું તે પણ તેને પ્રત્યક્ષની જેમ જ દેખાતું હતું. એટલું જ નહીં, જે સમયે ભગવાને અર્જુનને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, જેને અગાઉ કોઈએ જોયું ન હતું અને જેના વિશે સ્વયં ભગવાને તેને કહ્યું કે, “વેદના અધ્યયનથી, યજ્ઞોથી, દાનથી, કર્મથી કે ઉગ્ર તપસ્યાથી પણ કોઈ બીજું આ રૂપનું દર્શન પામી ન શકે” (ગીતા ૧૧/૪૮). એ વખતે સંજયે પણ એ રૂપને એ રીતે જ જોયું કે જે રીતે અર્જુન જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાર પછી જ્યારે ભગવાને પોતાના એ વિશ્વરૂપને સંકેલી અર્જુનને પોતાના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપના દર્શન કરાવ્યાં કે જેનું દર્શન ભગવાને દેવતાઓ માટે પણ દુર્લભ બતાવેલ છે તથા જેના વિશે તેમણે એમ કહ્યું છે કે, “તપ, દાન કે યજ્ઞથી પણ આ દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.” (ગીતા ૧૧/૫૩), ત્યારે એ દિવ્ય ઝાંખીનું દર્શન મહાભાગ સંજયને હસ્તિનાપુરમાં બેઠાં બેઠાં જ સુલભ બની ગયું. એ જ પ્રસંગે ભગવાને અર્જુનને એમ પણ કહ્યું હતું કે, “કેવળ અનન્ય ભક્તિથી જ મારા આ સ્વરૂપનાં દર્શન પામી શકાય છે” (ગીતા ૧૮/૫૪). આ પરથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે સંજય ભગવાનના

અનન્ય ભક્ત હતા, જેથી તેને ભગવાનના એ દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં. ગીતાનો ઉપદેશ સમાપ્ત થયા પછી પણ સંજયને માટે એ રૂપની સ્મૃતિ અલૌકિક આનંદની સામગ્રી બની રહી. તેમણે પોતે જ એ ઉલ્લાસભરી સ્થિતિનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે,

રાજન્ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥

તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥

(ગીતા ૧૮/૭૬-૭૭)

આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેમને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર જે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ હતાં, તે વિવેકપૂર્વકના હતાં, કારણ કે તે તેમના યથાર્થ પ્રભાવને જાણતા હતા. તેમણે યુદ્ધ પહેલાં જ પાંડવોના વિજયને વોચિત કરતાં કહી દીધું હતું કે,

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

(ગીતા ૧૮/૭૮)

યુદ્ધ સમાપ્ત થયા બાદ કેટલાક દિવસ યુધિષ્ઠિર સાથે રહીને જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વન તરફ જવા લાગ્યા, ત્યારે સંજય પણ તેઓની સાથે થઈ ગયા. જંગલમાં પણ તેમણે પોતાના સ્વામીની સર્વપ્રકારે સેવા કરી અને જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર, દેવી ગાંધારી અને કુન્તીને દાવાગ્નિએ ઘેરી લીધા, ત્યારે તેમની જ આજ્ઞાથી વનવાસી મુનિઓને તેમના દેહત્યાગના સમાચાર આપવા માટે તેમને છોડીને આશ્રમમાં પાછા આવ્યા અને પછી ત્યાંથી હિમાલય તરફ જતા રહ્યા. આ રીતે સંજયનું જીવન એક મહાન જીવન હતું. તેમના ચરિત્રમાંથી આપણને એ બોધ મળે છે કે મનુષ્ય ગમે તે વર્ણ અથવા જાતિનો હોય, ભગવાનની કૃપાથી તે મહાન બની શકે છે.

ભગવાન વેદવ્યાસ

ભગવાન વેદવ્યાસજી પરાશરના પુત્ર હતા. તેઓનો જન્મ કૈવર્તરાજની પાલકપુત્રી સત્યવતીના ગર્ભથી થયો હતો. વ્યાસજી એક અલૌકિક શક્તિસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. તેઓ એક મહાન કારક (કાવ્યકર્તા-લેખક) વિભૂતિ હતા. લોકોની ધારણાશક્તિને ક્ષીણ થતી જોઈ તેમણે એક જ વેદમાંથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ-એમ ચાર વિભાગ કર્યા અને એક એક સંહિતા પોતાના એક એક શિષ્યને ભણાવી દીધી. એ એક એક સંહિતામાંથી પછી અનેક શાખાઓ બની. આ રીતે તેઓના પ્રયત્નથી વૈદિક વાઙ્મયનો અનેક રીતે વિસ્તાર થયો. વ્યાસ શબ્દનો અર્થ જ થાય છે વિસ્તાર. વેદોનો વિસ્તાર તેમનાથી જ થયો, તેથી તેઓ વેદવ્યાસના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો જન્મ એક દ્વીપમાં થયો હતો અને તેમનો વર્ણ શ્યામ હતો તેથી લોકો તેમને કૃષ્ણદ્વૈપાયન પણ કહેતા. બદરીવનમાં રહેવાને કારણે તેમનું એક નામ બાદરાયણ પણ પડ્યું. અઢાર પુરાણો અને મહાભારતની રચના તેમના દ્વારા જ થઈ અને ઉપનિષદોના તત્ત્વને સંક્ષેપમાં સમજાવવા માટે તેમણે બ્રહ્મસૂત્રોનું નિર્માણ કર્યું, જેના પર અલગ અલગ આચાર્યોએ વિવિધ ભાષ્યો લખી પોતપોતાના અલગ મત સ્થાપ્યા. તેમના દ્વારા રચવામાં આવેલ 'વ્યાસ સ્મૃતિ' નામે એક અલગ ગ્રંથ પણ જોવા મળે છે. આ રીતે ભારતીય વાઙ્મય તેમજ હિન્દુ સંસ્કૃતિ પર વ્યાસજીનું ઘણું જ મોટું ઋણ છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણોક્ત સનાતન ધર્મના તેઓ

પ્રધાન વ્યાખ્યાતા ગણાય છે. હિન્દુ પ્રજા તેમના ઋણમાંથી ક્યારેય મુક્ત નહીં થઈ શકે. જ્યાં સુધી હિન્દુ જાતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી ઇતિહાસમાં વ્યાસજીનું નામ અમર રહેશે. તેમને વિશ્વના એક મહાન પથ-પ્રદર્શક અને શિક્ષક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એથી જ તેમને ‘જગત્ગુરુ’નું ગૌરવવંત પદ પ્રાપ્ત થયેલ છે. અષાઢ સુદી પૂનમ (ગુરુ પૂર્ણિમા)ના દિવસે આસ્તિક હિન્દુ ગૃહસ્થો તેમનું પૂજન કરે છે. તેમણે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અમર ઉપદેશને મહાભારત સંહિતામાં ગ્રથિત કરી જગતને મહાન ગ્રંથની ભેટ આપી.

મહર્ષિ વેદવ્યાસજી ત્રિકાલદર્શી તેમજ ઇચ્છાગતિ હતા. તેઓ પ્રત્યેકના મનની વાત જાણી લેતા અને ઇચ્છા કરતાં જ જ્યાં જવા ઇચ્છે ત્યાં પહોંચી શકતા. તેઓ જન્મતાંની સાથે જ પોતાની માતાની આજ્ઞા લઈ વનમાં તપ કરવા જતા રહ્યા. જતી વખતે માતાને કહેતા ગયા કે, “તમને જ્યારે પણ મારી આવશ્યકતા ઊભી થાય ત્યારે મને યાદ કરજો, હું એ જ સમયે તમારી સમક્ષ હાજર થઈ જઈશ.”

પાંડવો જ્યારે વિદુરજીની બતાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે લાક્ષાભવનમાંથી ભાગી છૂટ્યા અને એકચક્રા નગરીમાં રહેવા લાગ્યા તે દિવસો દરમિયાન એક વાર વ્યાસજી તેમને મળવા માટે તેમની પાસે ગયા અને પ્રસંગવશાત્ તેમને દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી એમ કહ્યું કે, “એ કન્યા પહેલેથી જ તમારા માટે નિર્મિત છે.” આ વાત સાંભળી પાંડવોને અત્યંત પ્રસન્નતા અને ઉત્સુકતા થઈ અને તેઓ દ્રુપદકુમારીના સ્વયંવરમાં ભાગ લેવા માટે પાંચાલ નગરી તરફ આગળ વધ્યા. ત્યાં જઈ જ્યારે અર્જુને સ્વયંવરની શરત પૂરી કરી અને માતા કુન્તીની આજ્ઞાથી પાંચેય ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા, ત્યારે દ્રુપદે તે સામે વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. એ વખતે વ્યાસજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે દ્રુપદને

દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી, જેથી તેઓ પોતાની કન્યાના લગ્ન પાંચેય ભાઈઓ સાથે કરવા ખુશીથી સંમત થઈ ગયા.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે જ્યારે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે પણ વેદવ્યાસજી યજ્ઞમાં સમ્મિલિત થવા માટે પોતાના શિષ્ય-મંડળ સહિત પધાર્યા હતા. યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં તેઓ યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા અને વાતચીતમાં તેમણે તેને કહ્યું કે આજથી તેર વર્ષ પછી ક્ષત્રિયોનો મહાસંહાર થશે, જેમાં દુર્યોધનના અપરાધથી તમે નિમિત્ત બનશો.

પાંડવોનું સર્વસ્વ છીનવીને તથા તેઓને બાર વર્ષના લાંબા ગાળા માટે વનમાં ધકેલીને પણ દુર્યોધનને સંતોષ ન થયો. તે પાંડવોને વનમાં જ મારી નાખવાની યોજના વિચારવા લાગ્યો. પોતાના મામા શકુનિ, કર્ણ તથા દુઃશાસનની સાથે મસલત કરી તેણે યુપચાપ પાંડવો પર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સૌ અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સજ્જ થઈ રથો પર આરૂઢ થઈ વન તરફ આગળ વધ્યા. તેમના આ કાવતરાનો ખ્યાલ વ્યાસજીને પોતાની દિવ્યદૃષ્ટિથી આવી ગયો. તેઓ તરત દુર્યોધનની પાસે આવ્યા અને તે સૌને આવા ઘોર દુષ્કર્મ કરતાં અટકાવ્યા. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જઈ તેને સમજાવતાં કહ્યું કે, “તમે પાંડવોને જુગારમાં હરાવીને વનમાં મોકલી આપ્યા છે તે બરાબર નથી કર્યું, તેનું પરિણામ સારું નહીં આવે. જો તમે તમારું પોતાનું અને તમારા પુત્રોનું કલ્યાણ ઈચ્છતા હો તો હજી પણ ચેતી જાઓ. ભલા, આ કેવી વાત કે દુરાત્મા દુર્યોધન રાજ્યના લોભથી પાંડવોની હત્યા કરવા તૈયાર થયો છે. હું ચેતવણી આપું છું કે તમારા લાડકા દીકરાને આ કાર્યથી રોકો. એ યુપચાપ ઘેર બેસી રહે. જો તે પાંડવોને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેને પોતાને જ પોતાના પ્રાણ ખોવા પડશે. જો તમે તમારા પુત્રમાં રહેલી દ્વેષબુદ્ધિ હટાવવાનો પ્રયત્ન નહીં કરો તો મહાન અનર્થ થઈ જશે. મારો અભિપ્રાય તો એ છે કે દુર્યોધન એકલો વનમાં

જઈ પાંડવોની સાથે રહે. શક્ય છે કે પાંડવોના સત્સંગથી તેનામાં રહેલ દ્વેષભાવ દૂર થઈ પ્રેમભાવ જાગૃત થઈ જાય, પરંતુ તેમ થવું તેને માટે અઘરું છે, કારણ કે જન્મજાત સંસ્કાર બદલાવા સહજ નથી. જો તમે કુરુવંશીઓની રક્ષા અને તેમનું જીવન ઈચ્છતા હો તો તમારા પુત્રોને કહો કે તેઓ પાંડવોની સાથે સુમેળ કરી લે.” વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને એમ પણ કહ્યું કે, “થોડી જ વારમાં મહર્ષિ મૈત્રેયજી અહીં આવશે. તેઓ તમારા પુત્રોને પાંડવો સાથે સુલેહ કરી લેવા ઉપદેશ આપશે, તેઓ જે કહે તે તમારે લોકોએ વગરવિચાર્યે કરવું જોઈએ. જો તેમની વાત નહીં સ્વીકારો તો તેઓ ક્રોધવશ શાપ આપી બેસશે.” પરંતુ દુષ્ટ દુર્યોધને તેમની વાત પણ ન સ્વીકારી અને પરિણામે તેને મહર્ષિ મૈત્રેયના ક્રોધભાજન બનવું પડ્યું.

વ્યાસજી ત્રિકાલદર્શી તો હતા જ, તેમનું સામર્થ્ય પણ અદ્ભુત હતું. જ્યારે પાંડવો વનમાં રહેતા હતા ત્યારે એક વાર તેમણે તેઓની પાસે જઈને યુધિષ્ઠિર દ્વારા અર્જુનને સ્મૃતિ-વિધાનો ઉપદેશ આપ્યો, જેથી તેનામાં દેવદર્શનની શક્તિ આવી ગઈ. એટલું જ નહીં તેઓએ સંજયને દિવ્યદષ્ટિ આપેલી, જેના પ્રભાવથી તેને યુદ્ધની બધી બાબતોનું જ્ઞાન થયું. ઉપરાંત તેનામાં ભગવાનના વિશ્વરૂપ તથા દેવદુર્લભ ચતુર્ભુજ રૂપના દર્શનની યોગ્યતા પણ આવી ગઈ અને તે સાક્ષાત્ ભગવાનના મુખારવિંદથી ભગવદ્ગીતાનો દિવ્ય ઉપદેશ સાંભળી શક્યા, જેને તે સમયે અર્જુન સિવાય અન્ય કોઈ સાંભળી શક્યું ન હતું. જેના પ્રભાવથી સંજયમાં આટલી બધી યોગ્યતા આવી ગઈ તે દિવ્યદષ્ટિ પ્રદાન કરનાર મહર્ષિ વેદવ્યાસજીનું સામર્થ્ય કેટલું હશે તેનું આપણે અનુમાન પણ ન કરી શકીએ. આખરે તેઓ ભગવાન નારાયણની કળારૂપ જ હતા.

એક વાર જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વનમાં રહેતા હતા અને મહારાજ યુધિષ્ઠિર પણ પોતાના રાજ-પરિવાર સાથે તેઓને

મળવા ગયા હતા તે વખતે વ્યાસજી પણ ત્યાં આવ્યા. તેમણે જોયું કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીનો પુત્રશોક હજુ દૂર થયો નથી અને કુન્તી પણ પોતાના પુત્રોના વિયોગથી દુઃખી છે. આ રીતે તેઓને અત્યંત સંતપ્ત જોઈ, તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને વરદાન માગવા કહ્યું. રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમની પાસેથી એ જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે મહાભારતના યુદ્ધમાં પોતાના જે કુટુંબીઓ અને મિત્રોનો સંહાર થયો છે, તેઓની કેવી ગતિ થઈ હશે. સાથે સાથે તેણે એ બધાંને એક વાર બતાવી આપવાની પણ વ્યાસજીને પ્રાર્થના કરી. વ્યાસજીએ તેની વિનંતીનો સ્વીકાર કરી ગાંધારીને કહ્યું કે, “આજે રાત્રે જ તમે એ સર્વ મૃત સ્વજનોને એ રીતે જ જોઈ શકશો, જે રીતે કોઈ સૂઈને ઊઠેલા મનુષ્યને જુએ.” સાયંકાળે વ્યાસજીની આજ્ઞા અનુસાર સૌ ગંગાતટ પર એકત્રિત થયાં. વ્યાસજીએ ગંગાજીના પવિત્ર જળમાં પ્રવેશ કરી પાંડવ અને કૌરવ પક્ષના જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા તે સૌને સાદ પાડી બોલાવ્યા. એ જ વખતે જળમાંથી એવો કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો કે જેવો યુદ્ધ સમયે બંને સેનાઓ એકઠી થવાથી કુરુક્ષેત્રના મેદાન પર થયો હતો. ત્યાર પછી ભીષ્મ અને દ્રોણને આગળ કરી બધા જ રાજાઓ અને રાજકુમારો કે જેઓ યુદ્ધમાં વીરગતિ પામ્યા હતા તે સૌ એકાએક જળમાંથી બહાર આવતા દેખાયા. યુદ્ધ સમયે જે વીરનો જેવો વેશ હતો, જેવી ધજા હતી, જે વાહન હતાં એ બધું જેમનું તેમ ત્યાં જોવામાં આવ્યું. તેઓએ દિવ્ય વસ્ત્રો અને દિવ્ય માળાઓ ધારણ કરેલી હતી. સૌના કાનમાં ચમકતાં કુંડળ શોભી રહ્યાં હતાં અને સૌનાં શરીરો અલૌકિક આભાથી ચમકી રહ્યાં હતાં. બધાં જ નિર્વેર, નિરભિમાની અને ક્રોધથી રહિત દેખાતા હતા. ગંધર્વો તેઓના યશગાન કરી રહ્યા હતા અને બંદીજનો સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. એ વખતે વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને પણ દિવ્યદષ્ટિ પ્રદાન કરી, જેથી તે એ યોદ્ધાઓને સારી રીતે જોઈ શકે. એ અદ્ભુત અને રોમાંચકારી દૃશ્ય હતું. હાજર

રહેલા સૌ લોકોએ નિર્નિમેષ નેત્રે એ સઘળું દૃશ્ય નિરખ્યું. ત્યાર પછી પ્રકટ થયેલા એ સર્વ વીરો ક્રોધ અને વેરભાવ છોડીને પોતપોતાના સંબંધીઓને યથાયોગ્ય મળ્યા. આ રીતે આખી રાત પ્રેમીઓનું આ સ્નેહમિલન ચાલુ રહ્યું. પછી એ બધા વીરો જે રીતે આવ્યા હતા, એ જ રીતે ભાંગીરથીના જળમાં પુનઃપ્રવેશ કરી ગયા અને પોતપોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. એ વખતે વ્યાસજીએ જે સ્ત્રીઓના પતિદેવો વીરગતિને પામ્યા હતા, તે બધીને સંબોધન કરીને કહ્યું, “આપમાંથી જે કોઈ પોતાના પતિના લોકમાં જવા ઇચ્છતી હોય, તે ગંગાજીમાં ડૂબકી લગાવે.” વ્યાસજીનું એ વચન સાંભળી એ સઘળી સ્ત્રીઓ ગંગાજીના જળમાં પ્રવેશી અને મનુષ્યશરીર છોડી પોતપોતાના પતિના લોકને પ્રાપ્ત થઈ. એમના પતિદેવો જે પ્રકારે દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જિત થઈને આવ્યા હતા, એ જ રીતે દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરીને તથા વિમાનમાં બેસીને પોતાના અભીષ્ટ સ્થાનમાં પહોંચી ગઈ.

આ તરફ રાજા જનમેજયે વૈશમ્પાયનજી પાસેથી જ્યારે આ અદ્ભુત વૃતાન્ત સાંભળ્યું ત્યારે તેના મનમાં કુતૂહલ થયું અને તેણે પણ પોતાના સ્વર્ગવાસી પિતા મહારાજ પરીક્ષિતના દર્શન કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. એ વખતે વ્યાસજી ત્યાં ઉપસ્થિત હતા. તેમણે રાજાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તરત જ પરીક્ષિતને ત્યાં બોલાવી આપ્યા. જન્મેજયે યજ્ઞાન્ત સ્નાનના અવસર પર પોતાની સાથે પોતાના પિતાને પણ સ્નાન કરાવ્યું અને ત્યાર બાદ પરીક્ષિત ત્યાંથી જતા રહ્યા. આ રીતે મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ પોતાના અલૌકિક સામર્થ્યને પ્રકાશિત કર્યું. મહર્ષિ વેદવ્યાસજી વાસ્તવમાં એક અદ્ભુત શક્તિસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. મહાભારતના રચયિતા એ મહર્ષિના પુનિત ચરણોમાં મસ્તક નમાવી આ લેખને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

॥ श्रीહરિઃ ॥

મહાભારતના પઠન - શ્રવણનું માહાત્મ્ય

યથા સમુદ્રો ભગવાન્ યથા ચ હિમવાન્ ગિરિઃ ।
હ્યાતાવુભૌ રત્નનિધી તથા ભારતમુચ્યતે ॥ ૬૫ ॥
કાર્ણ વેદમિમં વિદ્વાન્ શ્રાવયિત્વાર્થમશ્રુતે ।
ઇદં ભારતમાહ્યાનં યઃ પઠેત્ સુસમાહિતઃ ।
સ ગચ્છેત્ પરમાં સિદ્ધિમિતિ મે નાસ્તિ સંશયઃ ॥ ૬૬ ॥
દ્વૈપાયનૌષ્ઠપુટનિઃસૃતમપ્રમેયં

પુણ્યં પવિત્રમથ પાપહરં શિવં ચ ।
યો ભારતં સમધિગચ્છતિ વાચ્યમાનં
કિં તસ્ય પુષ્કરજલૈરભિષેચનેન ॥ ૬૭ ॥
યો ગોશતં કનકશૃંગમયં દદાતિ
વિપ્રાય વેદવિદુષે સુબહુશ્રુતાય ।
પુણ્યાં ચ ભારતકથાં સતતં શ્રુણોતિ
તુલ્યં ફલં ભવતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥ ૬૮ ॥

(મહાભારત, સ્વર્ગારોહણ પર્વ)

જેમ સમુદ્ર અને હિમાલય પર્વત એ બંનેને રત્નોની ખાણ કહેવામાં આવે છે, એ જ રીતે મહાભારત પણ (ગીતા જેવા) રત્નોની ખાણ જ છે.

આ મહાભારત, મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો રચેલો પાંચમો વેદ છે.

જે વિદ્વાન તેનું અન્યને શ્રવણ કરાવે છે, તેનાં બધાં જ કાર્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે. જે એકાગ્ર ચિત્તથી આ મહાભારત ઇતિહાસનું શ્રવણ કરે છે, તેને નિઃસંશય, મોક્ષરૂપ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયનના મુખારવિંદથી નીકળેલું આ મહાભારત અત્યંત પુણ્યકારી, પવિત્ર, પાપહારી તથા કલ્યાણપ્રદ છે. તેનો મહિમા અપાર છે. જે કોઈ આ મહાભારતની કથા સાંભળીને તેને હૃદયંગમ કરી લે છે, તેને તીર્થરાજ પુષ્કરના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ પુષ્કરસ્નાનનું જે ફળ શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલ છે તે આ કથાના શ્રવણમાત્રથી મળી જાય છે.

એક તરફ કોઈ મનુષ્ય વેદજ્ઞ તેમજ અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા બ્રાહ્મણને સુવર્ણથી મઢેલા શીંગડાંવાળી સો ગાયોનું દાન કરે અને બીજી તરફ કોઈ નિત્ય મહાભારતની પુણ્યમયી કથાનું શ્રવણ કરે - એ બંનેનું ફળ સમાન જ છે.

સંતવાણી

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં પોતાના નિવૈરતા, ધૈર્ય, ક્ષમા, અક્રોધ આદિ સદ્ગુણોનો માત્ર વાચિક જ નહિ, પરંતુ ક્રિયાત્મક આદર્શ બધાંની સામે રાખ્યો. સત્યપાલન તો તેમનો પ્રાણ હતો. આ વિષયમાં આજે પણ તેઓ અજોડ તેમજ અપ્રતિમ મનાય છે. ધર્મરાજનું પ્રત્યેક વચન વિદ્વતા અને બુદ્ધિમત્તાથી પરિપૂર્ણ હતું, આ (બાબત) યક્ષની આખ્યાયિકામાંથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. સમતાની રક્ષા માટે તો તેમણે પોતાનાં સહોદર ભાઈઓની પણ અવગણના કરી અને તેમની પવિત્રતા તો એટલે સુધી આગળ વધી હતી કે તેમની નિવાસભૂમિ પણ પરમ પવિત્ર બની જતી હતી. તેમના શમ-દમાદિ શુભ ગુણોથી પ્રભાવિત થઈને ઘણું કરીને સમગ્ર દેશ સંયમી બની જતો. સ્વાર્થત્યાગની તેમનામાં વાત જ નિરાળી હતી. એક ક્ષુદ્ર કૂતરા માટે તેમણે સ્વર્ગને પણ ઠોકર મારી. તેમનું પ્રત્યેક કર્મ સ્વાર્થત્યાગ અને દયાથી પરિપૂર્ણ થતું હતું. ધૃતરાષ્ટ્રની માગણી પર તેમણે જે મહાન ઉદારતા દેખાડી, તે પણ તેમના અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગની ભાવનાનો જ પરિચય આપે છે. યજ્ઞ, દાન, તપ, તેજ, શાંતિ, લજ્જા, સરલતા, નિરભિમાનતા, નિર્લોભતા, ભક્ત-વત્સલતા આદિ અનેક ગુણો તેમનામાં એકસાથે જ હયાત હતા. આવા સર્વગુણસંપન્ન મહારાજ યુધિષ્ઠિરના જીવનને જો આપણે આદર્શરૂપ માનીને ચાલીએ તો આપણા કલ્યાણમાં થોડોક પણ સંદેહ રહી જાય નહિ. પ્રેમી પાઠક મહાનુભાવોને મારું આ વિનમ્ર નિવેદન છે કે તેઓ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના આ ગુણોને તથા તેમના આદર્શ આચરણોને યથાશક્તિ તેમના જીવનમાં ઉતારવા માટે પ્રયત્ન કરે.

સંતવાણી

ઈશ્વર અને ધર્મનું શાસન ન રહેવાના કારણે અધર્મી લોકો પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે પાખંડ રચીને દુનિયાને દગ્ગો દેશે. બલવાન અને અધિકાર સંપન્ન લોકો ક્રોધ અને મોહના વશ થઈને દુર્બલ અને ગરીબો પર એવી રીતે અત્યાચાર કરશે જેવી રીતે જંગલી બલવાન પશુઓ નિર્બલ, નિરપરાધી પશુઓને દુઃખ આપે છે. નૃશંસતા (કૂરતા-ઘાતકીપણું) વધતાં વધતાં ઘોર રાક્ષસીપણું આવી જશે અને નિરપરાધી પશુ-પક્ષીઓની તો વાત જ શી કરવી, સ્વાર્થવશ થયેલા માણસો જ માણસોને ખાવા લાગશે. માન, મોહ અને મદમાં ભૂલેલા અધર્મી લોકો સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે મનમાન્યું આચરણ કરશે. બલવાન, ધનવાન અને શિક્ષિત કહેવડાવનાર મનુષ્યને જ ઈશ્વર, મહાત્મા ને યોગી સમજવામાં આવશે. આવી અવસ્થામાં જગત દુઃખમય થઈ જશે. અધર્મના કારણે આ જ પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષ પરાધીન, દીન, દુઃખી થઈ રહી છે. અધર્મની વૃદ્ધિનું જ પરિણામ છે, જે આજે ભારતવર્ષમાં નિત્ય નવા મહારોગો (ક્ષય-કેન્સર-એઈડ્સ ઇત્યાદિ) વધી રહ્યા છે, મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઓછું થઈ ગયું છે, પશુધન નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. ધરતીકંપ અને પૂર આદિક દૈવી પ્રકોપથી પ્રાણીઓ દુઃખી થઈ રહ્યાં છે અને અન્ન-વસ્ત્ર વિના જીવન ગુમાવી રહ્યાં છે પછી અધર્મની વિશેષ વૃદ્ધિ થવાથી તો દુઃખ અને શોક પણ વધારે વધી જશે. અધર્મનું ફળ નિશ્ચય જ દુઃખ છે, પરંતુ ધર્મનું ફળ દુઃખ કદાપિ હોઈ શકે નહિ. સંસારનો ઇતિહાસ જોવાથી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે કે સાચા ધર્મનો જ સદા જય થયો છે.

સંતવાણી

લોકોથી નાના-નાના જીવોની બહુ જ હિંસા થાય છે. આપણે ચાલવામાં, હાથ ધોવામાં, કોગળા કરવામાં તથા મળ-મૂત્ર ત્યાગ કરવામાં આ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આપણે આ જીવોના જીવનનું કંઈ જ મૂલ્ય સમજતા નથી, પરંતુ સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે આ બેદરકારીના કારણે બદલામાં આપણે પણ આવી જ નિર્દયતાનો શિકાર થવું પડશે. જે મનુષ્ય જીવોની હિંસાનો કાયદો બનાવે છે તેને જાતજાતનાં કષ્ટો ભોગવવાં પડશે. જો કોઈ પુરુષ કૂતરાને રોટલી આપવાનું બંધ કરશે, તો તેને પણ કૂતરો બનીને ભૂખે મરવું પડશે. જો કોઈએ મ્યુનિસિપાલિટી (ગ્રામ-પંચાયત-નગરપંચાયત-કોર્પોરેશન)માં કૂતરાં મારવાનો કાયદો બનાવ્યો તો તેને પણ કૂતરો બનીને નિર્દયતાપૂર્વક મૃત્યુનો સામનો કરવો પડશે. ખાટકીઓની તો ઘણી જ દુર્દશા થશે. ધન્ય છે તે રાજાઓને કે જેમના રાજ્યમાં બિલકુલ હિંસા હતી નહિ.

રોગી કુપથ્ય કર્યા જ કરે છે (રોગી લોકો પથ્યના નિયમો ને પરેજી પાળતા નથી) આમાં આપણો શો દોષ છે. કુપથ્ય કરવાથી સદ્વૈધ રોગીને ધમકી તો આપે છે, પરંતુ નારાજ થતો નથી. તે સમજે છે કે મારી પાંચ વાતોમાંથી ત્રણ તો આ માણસે માની લીધી છે. બાકી બે વાતો માટે પ્રયત્ન કરશે. વૈધ વારંવાર પ્રયત્ન કરે છે, જેથી તે કુપથ્ય ના કરે. પરંતુ પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તેનું હિત ન થાય તો વૈધને હિંમત હારી જવાની જરૂર નથી. ન તો ક્રોધ કરવાની જરૂર છે. ફલને (પરિણામને) ભગવાનની ઈચ્છા પર છોડી દેવું જોઈએ અને કંટાળ્યા વગર પ્રભુની લીલામાં તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

ગીતા ગંગાથી પણ વિશેષ છે. શાસ્ત્રોમાં ગંગા-સ્નાનનું ફળ મુક્તિ બતાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ગંગામાં સ્નાન કરનાર સ્વયં મુક્ત થઈ શકે છે, તે બીજાઓને તારવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, પરંતુ ગીતારૂપી ગંગામાં ડૂબકી મારનાર પોતે તો મુક્ત થાય છે જ, તે બીજાઓને પણ તારવામાં સમર્થ થઈ જાય છે. ગંગા તો ભગવાનના ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને ગીતા તો સાક્ષાત્ ભગવાન નારાયણના મુખારવિંદમાંથી નીકળી છે. પછી ગંગા તો જે તેમાં આવીને સ્નાન કરે છે તેને જ મુક્ત કરે છે, પરંતુ ગીતા તો ઘર-ઘરમાં જઈને તેમને મુક્તિનો માર્ગ દેખાડે છે. આ બધાં જ કારણોથી ગીતા ગંગાથી વિશેષ કહેવાય છે.

ગીતા ગાયત્રીથી પણ વિશેષ છે. ગાયત્રી-જપથી મનુષ્યની મુક્તિ થાય છે, આ વાત ઠીક છે; કિન્તુ ગાયત્રી-જપ કરનાર પણ સ્વયં પોતે જ મુક્ત થાય છે, પરંતુ ગીતાનો અભ્યાસ કરનાર તો તરનાર-તારનાર બની જાય છે (એટલે કે માત્ર પોતે જ સંસારસાગરને તરી જાય છે તેમ નહિ પણ તે બીજાઓને પણ તારી શકે છે). જ્યારે મુક્તિના દાતા સ્વયં ભગવાન જ તેના બની જાય છે, તો પછી મુક્તિની તો વાત જ શું કરવી. મુક્તિ તો તેની ચરણરજમાં નિવાસ કરે છે. મુક્તિનું તો તે અન્નક્ષેત્ર ખોલી નાખે છે.

ગીતાને આપણે સ્વયં ભગવાનથી પણ વિશેષ કહીએ તો તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. શ્રી ભગવાને સ્વયં કહ્યું છે કે -

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલ્લોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥

(વારાહપુરાણ)

હું ગીતાના આશ્રયમાં રહું છું, ગીતા મારું શ્રેષ્ઠ ઘર છે. ગીતાના જ્ઞાનનો સહારો (આશ્રય) લઈને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું.

(‘ગીતા-તત્ત્વવિવેચની’ નામના પુસ્તકમાંથી)